

L'aportació de Joan Maluquer de Motes a la *Historia de España* de R. Menéndez Pidal Una visió historiogràfica¹

Ramón Menéndez Pidal inicià la direcció del projecte de la *Historia de España* de l'editorial Espasa Calpe el 1927. L'ambiciosa col·lecció va patir diverses interrupcions i, des de 1935, data de l'aparició del primer tom, fins a la mort de don Ramón el 1968, només se'n van publicats dotze més. Dirigida per José María Jover Zamora des de 1975, aquesta obra en la qual han treballat més de quatre-cents autors, s'ha completat el 2004 amb la publicació de les tres últimes entregues. En total, la *Historia de España* de Menéndez Pidal i Jover Zamora consta de 42 toms en 65 volums i cinquanta mil pàgines.

Joan Maluquer de Motes va participar en el tom I, volum 1 (*España prehistórica*, 1947) amb el capítol "La edad del bronce de las islas Baeares" (de 36 pàgines), i en el tom I, volum 3 (*España prerromana*, 1954) amb els capítols "Pueblos celtas" (de 191 pàgines) i "Pueblos ibéricos" (de 67 pàgines).

Abans d'endinsar-nos en el contingut d'aquests capítols cal explicar la gènesi d'aquesta complexa obra i les circumstàncies de la participació de Joan Maluquer de Motes.

D'entrada hi ha dos aspectes que mereixen la nostra atenció. Primer de tot, sorprèn que el primer tom publicat fos el número 2 (*España romana*, 1935), i el que cronològicament hauria d'haver estat el primer comencés a aparèixer dotze anys després en tres volums (vol. 1 *España prehistórica*, 1947; vol. 2 *España protohistórica. La España de las invasiones célticas y el mundo de las colonizaciones*, 1952; vol. 3 *España prerromana. Etnología de los pueblos de Hispania*, 1954). A més, entre el primer tom i els diferents volums del segon van sortir el tom tres (*España visigoda*, 1940) i el primer volum del quatre (*España musulmana*, 1950).

En segon lloc, quan Maluquer intervingué per primera vegada en la col·lecció, el 1947, malgrat els seus 32 anys i a causa de les tràgiques circumstàncies de la guerra civil, només era doctor des de 1945, no exercia càrrecs rellevants i encara no tenia al seu darrere abundants publicacions que l'avalessin. Maluquer, nascut el 1915, havia finalitzat la llicenciatura de Filosofia i Lletres (secció història antiga) a la Universitat Autònoma de Barcelona el novembre de 1937 (examinat de nou el 12-15 de novembre de 1939)² i es doctorà el 1945. Fou successivament professor

1. Agraïxo a Jordi Vidal la paciència d'haver llegit el darrer esborrany d'aquest text i les correccions que m'ha suggerit. Totes elles pertinents.

2. Segons consta en el seu expedient acadèmic (Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona).

ajudant (1942), auxiliar (1945-1946) i adjunt (1947) de la Universitat de Barcelona, i ajudant del Museu Arqueològic de Barcelona (1939-1947). En canvi, en el primer tom, volum 1 de la *Historia de España* està acompanyat de figures de més anomenada, si més no sobre el paper: Eduardo Hernández Pacheco, Francisco Hernández Pacheco i Luis de Hoyos Sáinz (catedràtics de la Universitat de Madrid), Martín Almagro Basch i Alberto del Castillo (catedràtics de la Universitat de Barcelona) i Juan de Mata Carriazo (catedràtic de la Universitat de Sevilla). Cal recordar que Maluquer no va ser catedràtic de la Universitat de Salamanca fins a finals del 1949.

Una Història espanyola d'Espanya

Sabem per Jover Zamora (1992a: 55 i n. 15-16) que cap a 1927 l'editorial Espasa Calpe tenia tractes amb Menéndez Pidal per iniciar els treballs d'una *Historia de la Literatura española* i d'una *Historia de España* de grans proporcions, redactades per un conjunt d'especialistes. Davant d'aquest doble projecte, don Ramón fou partidari de començar per aquesta darrera, ja que creia que els treballs previs a la seva realització estaven més avançats. El projecte s'inicià oficialment el 23 de març de 1927, data de la signatura del contracte, i en el disseny del projecte hi van intervenir per part d'Espasa Calpe Augusto Viñas i Pedro Aguado Bleye. Menéndez Pidal es comprometia a dirigir la publicació d'una *Historia de España* en 12 toms de 600 planes cada un aproximadament. L'obra abraçaria des dels temps prehistòrics fins als nostres dies, i comprendria també la història d'Amèrica des del seu descobriment fins a la independència de cada una de les seves repúbliques. Així mateix, s'autoritava al seu director afegir alguns toms més als 12 projectats si així ho creia convenient. Es preveien dos toms de preparació, després dels quals s'emprendria la impressió, que es volia que fos d'un tom cada quadrimestre i per ordre cronològic. Si s'hagués complert allò previst en març de 1927, una vegada transcorreguts els dos anys de preparació, haurien calgut només quatre anys per publicar la totalitat de l'obra.

Un projecte d'aquestes característiques era tota una novetat en la historiografia espanyola d'aleshores.³ L'únic precedent era la *Historia general de España* (18 volums, 1890-1894) que dirigí Antonio Cánovas del Castillo amb la col·laboració dels membres de la Real Academia de la Historia. Encara que el projecte restà incomplet, el fet que els volums fossin redactats per especialistes, el rigor de la nova metodologia positivista que utilitzava i la forta personalitat del seu director, van fer d'ella una fita important en la historiografia espanyola. Altres projectes semblants, però d'inferior volada, foren els de Rafael Altamira, *Historia de España y de la civilización española* (4

toms, Barcelona, hereders de Juan Gili, 1866-1911) i d'Antonio Ballesteros, *Historia de España y su influencia en la historia universal* (12 vols., Barcelona, Ed. Salvat, 1919-1941).

Uns anys abans, el 1918, es començà a publicar l'edició espanyola de la *Cambridge Modern History* (*Historia del mundo en la Edad Moderna*. Ramón Sopera Editor, Barcelona, 25 vols.) a càrrec d'Eduardo Ibarra Rodríguez, que també dirigí una *Historia Universal* (Sucesores de Juan Gil, Barcelona, 1921-1929), però la seva publicació quedà incompleta. Tenien previst participar-hi Hugo Obermaier (*Edad Prehistórica*) i Pere Bosch Gimpera (*Historia de la Antigüedad*), i és dins d'aquest projecte on aparegueren els dos volums de la primera edició de la seva *Historia de Oriente* (1927). Pocs anys després, va sortir a la llum la *Historia de España. Gran historia general de los pueblos hispanos* (Instituto Gallach de Librería y Ediciones, Barcelona, 1934-1935, 5 toms), dirigida per Lluís Pericot, autor del primer volum: *Época primitiva y romana*. El projecte fou inviable després de la guerra civil, no només per l'elevat cost de l'edició, profusament il·lustrada, sinó pel to "republicà" que l'animava (en el pròleg s'assenyalava que volia arribar fins als primers anys de la Segona República).

Sembla per tant que, d'entrada, la iniciativa d'Espasa Calpe es pot emmarcar en una estratègia de l'editorial madrilenya per ocupar una quota de mercat que es preveia important. I si la iniciativa dirigida per Cánovas del Castillo havia comptat amb la participació dels membres de la Real Academia de la Historia, la d'Espasa Calpe cercà l'aval del prestigi de Menéndez Pidal i la col·laboració dels membres del Centro de Estudios Históricos i persones afins.

Encara que l'obra fou publicada per l'editorial Espasa-Calpe i no pel servei de publicacions de la Junta para la Ampliación de Estudios (JAE), aquesta també es pot considerar una realització seva i del seu organisme dependent, el Centro de Estudios Históricos (CEH) (Díaz 1977). A banda del mateix Menéndez Pidal, director del CEH, els especialistes que hi col·laboraren havien estat membres del CEH o d'institucions properes i relacionades com la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas i l'Institut d'Estudis Catalans (Reimond 2009: 152).

El primer de maig de 1927 Menéndez Pidal patí un despreniment de retina que cinc mesos de tractament a Suïssa no van poder solucionar, la qual cosa devia retardar el seu ritme de treball, que habitualment era molt metòdic (Pérez Villanueva 1991: 310). Això i els trasbalsos polítics que portaren a la Primera República poden explicar que el primer volum de la sèrie (el tom II) no aparegués fins al 1935.

La *Historia de España*, tom II, *España Romana: 218 a de JC – 414 de JC* (Madrid 1935) presentava el següent índex: Part I. *La conquista de España por Roma (218 a de JC – 19 a de JC)*: Pere Bosch Gimpera i Pedro Aguado Bleye; Part II. *La Península hispánica, provincia romana (218 a de JC – 409 de JC). Instituciones económicas, sociales y politico-administrativas*: Manuel Torre; Part III. *La letras y las artes*: José Manuel Pabón, Pascual Galindo, José Ramón Mélida, Pedro M. de Artiñano, José Ferrandis.

3. Una síntesi de la realitat historiogràfica espanyola abans de la guerra civil i dels estudis actuals sobre aquella a Ladero 2012; i per saber com s'ho feien per sobreviure els historiadors sota el franquisme Pasamar 1991; 2002. Per les "Historias de España" del segle xx vegeu Pasamar 2004. Per a un esbós de la continuïtat de la *Historia de España* de Menéndez Pidal i la seva influència vegeu Jover Zamora 1992b.

Si ens fixem en els autors, tots ells estaven relacionats, d'una manera o altra, amb el CEH. Per començar, Bosch Gimpera fou becari de la JAE (Díaz-Andreu 1996; Gracia Alonso 2011: 51-90) i persona ben considerada per la gent del CEH, malgrat les topades que havia pogut tenir amb M. Gómez Moreno. Manuel Torre López també havia estat becari de la JAE i era catedràtic de dret a la Universitat de Salamanca (Pérez-Prendes 1999), José M. Pabón era un destacat hel·lenista i llatí a més de col·laborador de la secció filològica del CEH, que dirigia Menéndez Pidal (Fernández Galiano 1979), Pascual Galindo també havia estat becari de la JAE, i en aquelles dates era catedràtic de llengua i literatura llatina a la Universitat de Saragossa, a més de fervent falangista (Duplá 2001), Pedro M. de Artiñano era membre de la secció arqueològica del CEH, dirigida per Gómez Moreno, José Ferrandis era catedràtic de numismàtica i epigrafia a la Universitat de Madrid i José R. Mélida destacava com a catedràtic d'arqueologia a la Universitat de Madrid i director del Museu Arqueològic Nacional (Casado 2006). Pel que fa a Aguado Bleye, aquest tenia reconeguda fama com a autor de manuals i especialista en història antiga a més de ser estret col·laborador de l'editorial Espasa Calpe. D'entrada sobta que Bosch Gimpera s'encarregui d'escriure la part corresponent a la conquesta romana, quan qui hi havia dedicat més planes des de començaments de segle havia estat l'alemany Adolf Schulten, però suposo que per la mentalitat de Menéndez Pidal, una història d'Espanya havia d'estar escrita per espanyols.

Un altre tema és per què el primer volum de la col·lecció fou el de l'Espanya romana i no el de la prehistòria. Aquí, a falta de més dades provinents de l'arxiu de l'editorial Espasa Calpe o de la correspondència privada entre els protagonistes, hem d'especular amb les picabaralles i desavinences entre els mateixos membres i simpatitzants del CHE. De fet, l'*Etnologia de la Península Ibèrica* de Bosc Gimpera, publicada en aquelles dates (1932), podia haver estat perfectament un bon primer volum de la sèrie, però ni el rerefons del llibre, molt "autonomista", coincidia amb la idea d'Espanya de Menéndez Pidal, ni el contingut agradà a Gómez Moreno, director de la secció arqueològica del CEH, representant del que s'ha anomenat "escuela hispánica" d'arqueologia, enfrontat amb Bosch i la seva escola (Cortadella 2003: XIII-XV). A més, l'altre gran prehistoriador d'aquella època, Hugo Obermaier, catedràtic d'història primitiva del hombre de la Universitat de Madrid i membre de Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, organisme que depenia de la JAE, reunia el doble malastruc de ser estranger i d'estar barallat amb Gómez Moreno.

La Guerra Civil Espanyola, l'exili, les depuracions i el dilatat aïllament de la postguerra, van canviar a fons el panorama cultural espanyol. El 31 de març de 1937 Menéndez Pidal, des de Cuba, escriu a Américo Castro que tornarà a Espanya "cuando Madrid se pacifique" per desenvolupar els últims treballs de la seva vida, entre ells el tom III de la *Historia de España*, i afegeix: "Todos pensamos que tiene que venir una dictadura pacificadora, si dictadura y paz

son conciliables?" (Pérez Villanueva 1991: 349). En molts aspectes, la interpretació de la història d'Espanya de Menéndez Pidal era coincident amb la ideologia nacionalcatòlica del nou règim dictatorial, però se n'apartava pel seu caràcter integrador, per la crida a la concòrdia entre els principals corrents intel·lectuals de l'Espanya d'aleshores (Dardé 2006: 216).

A la seva tornada a Espanya, l'estiu de 1939, Menéndez Pidal va ser rebut per Antonio Tovar a Burgos amb els màxims honors. A partir d'aleshores passà a ocupar un lloc singular en el context cultural de l'Espanya de Franco (Jover Zamora 1992a: 85-86). El CEH, tan estimat per Menéndez Pidal, va ser desmantellat pels vencedors de la guerra i ell mateix va rebre més d'un atac difamatori malgrat que la cultura oficial el tractà amb respecte i reserva, també amb cert desconcert davant d'un savi del CEH que no abjurà dels seus plantejaments anteriors a la guerra, que col·laborà ocasionalment a *Escorial* i *Revista de Estudios Políticos*, òrgans d'expressió de la intel·lectualitat falangista, que compartia els grans temes de la mitologia històrica del nou règim (Castella, el Cid, els Reis Catòlics, Carles V, els conqueridors d'Amèrica), que s'alçà contra els "regionalismos periféricos" en nom de la unitat d'Espanya, però que divergí de la dogmàtica oficial en el moment de valorar la guerra civil, no com a "cruzada", sinó com a lluita fratricida entre germans (Pérez Pascual 1998: 313; Varela 1999: 248).⁴

Per a José Antonio Maravall, la *Historia de España* de Menéndez Pidal, a part d'altres mèrits historiogràfics i metodològics, complí una funció integradora de la comunitat i va permetre la construcció d'una línia interpretativa del passat comú dels espanyols. Aquesta orientació —continuava dient Maravall— ja era present en la percepció que en féu Ortega y Gasset l'any 1936, quan digué a Maravall que tenia posada una gran esperança en l'aparició d'aquella monumental obra que llavors s'estava començant a publicar. Gràcies a aquest esforç de l'escola històrica espanyola guiada pel seu gran mestre —deia el filòsof— "se pondría en claro ante las gentes una línea histórica española dotada de sentido y capaz, a su vez, de darlo a los programas de futuro que los españoles, o por lo menos a aquellos españoles necesitados de un esquema intelectualmente válido para organizar su existencia, formularan" (Maravall 1960: 150)

En canvi, anys més tard, el 1944, en una carta del 22 de desembre, Américo Castro escrivia a Menéndez Pidal per confessar-li que no li agradaven els grans volums de la *Historia de España* que dirigia el seu mestre, i en particular el de la *España Visigoda* (1940), amb el pròleg de don Ramón: "Universalismo y nacionalismo. Romanos y germanos", que li semblava antiquat en la seva totalitat; i sentenciava: "vuelvo a lamentar lo de sus prólogos y perdedores de tiempo (...) yo siempre les tuve una tirria especial a esas

4. En l'enfrontament mortal entre l'"España católica" i l'"España republicana" Menéndez Pidal parlà de "Fatal sino de los dos hijos de Edipo, que no consintiendo en reinar juntos, se hirieron de muerte a la vez." I es preguntà: "¿Cesará este siniestro empeño de suprimir al adversario?" (Menéndez Pidal 1947: XCIX-C).

obras voluminosas que encierran más paja que grano” (Pérez Villanueva 1991: 363).

Dos anys després, en carta del 24 de març de 1947, a la rebuda de “Los españoles en la Historia” (pròleg de Menéndez Pidal al tercer volum del primer tom de la *Historia de España*), Castro, amb molta mesura, exposà a don Ramón els punts amb els quals no estava d'acord, i conclouia: “Pero eso nada quiere decir en contra del enorme valor de esta pieza histórica con que favorece a sus lectores, y que podría haber escrito sin necesidad de consumirse en la ordenación de una historia hecha por tantas manos inconexas y sin una idea guió espina dorsal que la coordine” (Pérez Villanueva 1991: 404).

Els Maluquer i Menéndez Pidal

Quan el 1930 els intel·lectuals catalans van convidar a Barcelona els intel·lectuals castellans que havien sostingut els drets dels catalans en l'ús de la seva llengua, la Diputació de Barcelona els oferí una recepció al saló de Sant Jordi la tarda del 24 de març. La delegació castellana, entre els quals hi havia Gregorio Marañón, Manuel Azaña, Ángel Ossorio, Américo Castro i Claudio Sánchez Albornoz, estava encapçalada per Ramón Menéndez Pidal. Els il·lustres hostes van ser rebuts pel Ple de la Diputació sota la presidència de Joan Maluquer i Viladot (1856-1940) (Maluquer i Viladot 1934: 59). L'avi de Maluquer de Motes va ser fiscal del Tribunal Suprem, diputat a Corts, senador i fugaç president de la Diputació de Barcelona (1930-1931) fins a l'escaldament de la República. Els Maluquer provenien d'una nissaga originària d'Alentorn (Artesa de Segre, la Noguera), que donà nombroses personalitats remarcables: tres alcaldes de Barcelona, dos presidents de la Diputació de Barcelona, diversos diputats i senadors, nombrosos juristes, alguns enginyers i uns quants naturalistes, no de professió però sí de vocació (Camarasa 1995). Aquest fou el cas de Salvador Maluquer i Nicolau (1881-1950), advocat i naturalista d'afecció, fill primogènit de Maluquer i Viladot, i pare del nostre Maluquer. Els altres fills de Maluquer i Viladot, oncles de Maluquer de Motes, foren Josep Maluquer i Nicolau (1883-1960), prestigiós enginyer i també biòleg, director general de l'empresa CAMPSA (1931) i d'indústria, a la zona republicana durant la guerra civil, així com secretari i president (1951) de la Institució Catalana d'Història Natural, i Joaquim Maluquer i Nicolau (1892-1986), també enginyer i zoòleg, especialista en rèptils i amfibis, secretari diverses vegades de la Institució Catalana d'Història Natural (Maluquer i Sostres 1995).

No és forassenyat creure que Menéndez Pidal guardà un bon record d'aquella trobada amb Maluquer i Viladot, i anys més tard, quan li van parlar del jove Maluquer de Motes, encara devia tenir present aquell venerable ancià que el va rebre de manera tan amable en un lloc tan solemne. A més, aquell viatge d'intel·lectuals castellans a Barcelona en el qual Menéndez Pidal va tenir una tan destacada participació, posà de manifest la tendència dels escriptors a creure's la sal de la terra. En vigílies de l'aprovació de l'Estatut de Catalunya l'any 1932, Pérez de Ayala defensava que el problema català havia estat creat per

la intel·ligència catalana, de la mateixa manera que el problema social l'havia engendrat la intel·ligència obrera. De fet, creien que no hi havia problema que no pogués resoldre la intel·ligència, fins i tot el problema espanyol (Varela 1999: 17).

Si ens guiem pels estudis preliminars amb els quals Menéndez Pidal encapçalà alguns dels volums de la *Historia de España*, la prehistòria peninsular, les colonitzacions fenícia, grega i púnica, la cultura celta i ibèrica no tenen una gran cabuda en la seva visió d'Espanya, malgrat l'interès mostrat pels membres del CEH en aquests temes. Recollint la tradició historiogràfica nascuda en el segle *xvi* i reelaborada en el *xix*, don Ramón feia néixer la nació moderna a l'edat mitjana. Els pilars del futur Estat-Nació es remuntaven, per ell, al període visigot i s'havien consolidat durant la “Reconquista”. De la prehistòria, la protohistòria i l'antiguitat es fixà especialment en el període que anava de les guerres celtibèriques a l'arribada dels visigots (segles *ii* aC-v dC). Per ell, durant l'època romana, el sentiment provincial fou la premissa d'una consciència nacional i, per tant, més que en la conquesta romana, s'interessà en l'època Imperial. Espanya, país llatí, hauria vist l'eclosió del geni hispano-llatí (Reimond 2009: 160-165). Però com que tot i així no es podia escriure una *Historia de España* sense prehistòria i antiguitat, li calia trobar els especialistes adients.

Pel que es deixa entendre en una carta de Sánchez Albornoz a Menéndez Pidal del 4 de novembre de 1949, la censura controlava els col·laboradors a la *Historia de España*. Per exemple, en el que seria el tom VI (*Los comienzos de la reconquista* editat el 1956) en el qual havia de participar Sánchez Albornoz, aquest va ser censurat i fou substituït per Ricardo del Arco (Pérez Villanueva 1991: 412, 416). Per tant, Menéndez Pidal estava sotmès a diversos condicionants a l'hora de cercar els col·laboradors dels diferents volums: a part de bons coneixedors del tema, per descomptat, havien de ser espanyols, evidentment, compartir el tarannà liberal del director del projecte (demostrable mitjançant algun lligam amb l'antic CEH), i si era possible acceptables per les autoritats del règim.

Fos com fos, el 1947 va aparèixer un nou tom de la *Historia de España*. Corresponia al tom I, vol. 1 *España prehistórica*. El seu índex era el següent: Part I. *Características geográficas del solar hispano* (Eduardo Hernández Pacheco i Francisco Hernández Pacheco); Part II. *Antropología prehistórica de España* (Luis de Hoyos Sáinz); Part III. *El paleolítico español* (Martín Almagro); Part IV. *El neolítico* (Alberto del Castillo); Part V. *La edad del bronce de las islas Baleares* (Juan Maluquer de Motes); Part VI. *La edad del bronce* (Juan de Mata Carriazo).

Fem una repassada als autors de cada part. Eduardo Hernández Pacheco, catedràtic de geologia a la Universitat de Madrid, fou becari de la JAE i membre destacat de la CIPP abans de la guerra (Jordá 1992), i Francisco Hernández Pacheco, fill de l'anterior, era catedràtic de geografia física de la Universitat de Madrid. El prestigiós antropòleg Luis de Hoyos Sáinz va ser becari de la JAE i col·laborador del CHE. En aquest volum figura com a catedràtic de la Universitat de Madrid; el que no diu és que, per circumstàncies

del món acadèmic, era catedràtic de “Higiene Escolar” en la secció de Pedagogia de la Facultat de Filosofia i Lletres (Ortiz 1987). Alberto del Castillo havia estat deixeble de Bosch i en aquells moments era catedràtic d'història universal antiga i mitjana (Riu 1979). Juan de Mata Carriazo fou estret col·laborador de Gómez Moreno en el CEH, i en aquelles dates era catedràtic d'història d'Espanya antiga i mitjana a la Universitat de Sevilla (Carriazo 2001). Pel que fa a Martín Almagro Basch, catedràtic de prehistòria de la Universitat de Barcelona (la càtedra que fins feia pocs anys ocupava Bosch Gimpera abans de marxar a l'exili), sabem que intervingué en la *Historia de España* de Menéndez Pidal en substitució de J. Cabré (deixeble de Gómez Moreno), que no havia lliurat a temps l'encàrrec rebut. La recomanació de comptar amb Almagro va venir de B. Taracena i de A. García y Bellido (Gracia Alonso 2012: 253, carta Alcocer-Almagro del 23 de desembre de 1941. Arxiu Museu Arqueològic de Catalunya-Barcelona, Correspondència Almagro 1940-1941).

Juan Cabre Aguiló morí el 1947, el mateix any de publicació d'aquest volum primer, deixant també a mig fer el volum del *Corpus Vasorum Hispanorum* dedicat a la ceràmica ibèrica del SE i Llevant. Per la seva trajectòria, Cabré tenia el perfil idoni per participar en el projecte de la *Historia de España*. Abans de la guerra civil havia format part del grup d'arqueòlegs de la JAE a través de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas i, posteriorment, en la secció arqueològica del CEH. Després de la guerra fou nomenat cap de secció de Prehistòria de l'Institut Diego de Velázquez del CSIC (DD.AA. 1984). Cabré s'havia dedicat tant a l'art rupestre (entre 1909 i 1917 en col·laboració amb Henri Breuil) com a la cultura ibèrica i a la cultura de l'edat del ferro, amb importants excavacions com la de Las Cogotas (Àvila). Per tant, si la sobtada mort no li ho hagués impedit, hauria estat ell l'autor del capítol sobre art rupestre que finalment encarregaren a Almagro.

No sabem qui suggerí a Menéndez Pidal el nom de Maluquer, però els candidats són molts i no excloents. Potser va ser el mateix Bosch Gimpera, des de l'exili, o Pericot, des de Barcelona. També ho podien fer els mateixos que recomanaren Almagro: Taracena i García y Bellido o, per què no, el mateix Almagro, però això sembla menys probable. És cert que Almagro, per propi interès, va procurar promocionar la gent vàlida que tenia al voltant. En una carta d'Almagro al marquès de Lozoya del 13 d'octubre de 1939, referint-se a Maluquer, diu “persona de valia según me recomienda Pericot”. En aquell moment Lozoya era director general de Belles Arts. Almagro li estava recomanant Maluquer per les seves oposicions a museus, que finalment sembla que no va servir de res perquè Maluquer les va perdre (Gracia Alonso 2012: 149). També va donar a Maluquer la secretaria dels Cursos Internacionals d'Arqueologia a Empúries (Gracia Alonso 2012: 194), però no estic segur que Maluquer acceptés amb facilitat la dependència d'Almagro, atès que des d'un bon començament va demostrar la seva independència de criteris.

És evident que Maluquer havia de contemporitzar amb Almagro —ves quin remei—, però no perdia

ocasió per proclamar la seva filiació “boschiana”. Prenem com a exemple la seva tesi doctoral: *Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y la primera Edad del Hierro* (1945). Quan en publicà un extens resum a la revista *Ampurias*, fundada i dirigida per Almagro, l'encapçalà amb aquesta frase:

La sistematización de la primera Edad del Hierro en Cataluña ha sido obra de P. Bosch Gimpera y de la Escuela de prehistoriadores en la que nos hemos formado, reunida en torno al Seminario de Prehistoria de la Universidad y al Museo de Arqueología de Barcelona (Maluquer de Motes 1945-1946: 115).

Per dir això a l'any 1946, amb Bosch proscrit i a l'exili, cal estar segur d'un mateix. A més, en la primera nota de l'esmentat article aclaria que (disculpeu la llargada de la citació):

Nuestra particular afición a la Edad del Hierro tiene por origen un completísimo curso de Seminario en la Universidad de Barcelona, realizado en 1935-36, bajo la dirección de nuestro maestro Dr. D. P. Bosch Gimpera, dedicado especialmente a la revisión de la cronología del bronce y hierro peninsular. Con posterioridad, el largo paréntesis de la guerra civil nos impidió el continuar las investigaciones, hasta que, reanudadas, fueron en parte materia de nuestra Tesis (1945) en la Universidad de Madrid, para la obtención del Doctorado con el título *Las invasiones europeas en el nordeste de España durante la Edad del Bronce y primera Edad del Hierro*. (...) Aunque no sea éste el lugar más apropiado, quiero hacer constar mi agradecimiento, en primer lugar, al Dr. D. Antonio García y Bellido, por su amabilidad en la dirección y patrocinio de la susodicha tesis. Debo también la mayor gratitud a mi maestro Dr. D. Luis Pericot García, por su solícita dirección, y al Dr. D. Martín Almagro Basch, Director del Museo Arqueológico de Barcelona, quien, con sus orientaciones y facilidades, ha contribuido en gran parte a dar realidad al tema (Maluquer de Motes 1945-1946: 116, n. 1).

Sabem també que Maluquer es preocupà de fer arribar un exemplar de la tesi a Bosch. Així apareix en una carta del 25 de gener de 1947 entre Bosch i Pericot, en la qual el primer diu haver agraït molt a Maluquer l'enviament de la seva interessant tesi doctoral on Bosch declara que hi ha moltes coses noves que ha llegit amb molt de profit, malgrat que amb la cronologia potser no hi està d'acord (Gracia et al. 2002: 246, carta 114).

Fos quin fos el camí que portà Maluquer cap a la *Historia de España*, el segur és que la seva participació en aquest volum fou molt significativa, no tant pel seu contingut, 36 pàgines sobre l'edat del bronze de les illes Balears, sinó pel prestigi que suposava per la carrera d'un arqueòleg acabat de doctorar i encara sense plaça fixa.

Si analitzem el contingut d'aquestes 36 planes, veurem que Maluquer segueix la interpretació de la cultura talaiòtica que feia la que ell mateix anomena “escuela clásica” (representada per Bosch, Pericot, Martínez Santa-Olalla, Colominas). Segons aquesta, a Mallorca (Colominas 1923) i a Menorca (Martínez

Santa-Olalla 1937), hi hauria una gran densitat de població, deduïda pel nombre de poblats descoberts. Considera així que les illes eren relativament pobres pel fet que les fonts literàries posteriors afirmen que els seus habitants desconeixen la vinya i l'oli d'oliva. Suposa, doncs, que la població vivia gairebé exclusivament del comerç, jugant un paper d'intermediaris entre les poblacions mineres del sud de la península Ibèrica, riques en coure i plata, i Itàlia i la resta del Mediterrani. La cultura dels talaiots tindria el seu apogeu en el bronze IV europeu, entre el 1200 i el 1000. A favor d'aquesta hipòtesi hi hauria el fet que gairebé la quasi totalitat del material utilitzat per aquestes poblacions és d'origen estranger. La seva decadència coincidiria amb la gran expansió del comerç púnic (a partir de l'establiment dels púnics a Eivissa en el segle VII) i la consegüent pèrdua del monopoli del comerç del coure. Poc després trobaríem la població baleàrica com a mercenària de púnics i grecs (des del segle V, en el setge d'Himera) la qual cosa produiria un ressorgiment i la reocupació de multitud de poblats (I: 736, 741 i 748-749).

Enfront d'aquesta hipòtesi, Almagro defensava que la cultura talaiòtica no fou gaire anterior al 750 aC, a partir de la cronologia aportada pels dipòsits de bronzes trobats a la Ría de Huelva (Almagro 1949). Com a rèplica, Maluquer argumenta que trobem els cartaginesos establerts a Eivissa probablement en el segle VII i amb tota seguretat en el VI; també coneixem que els balears serviren com a mercenaris ja en el segle VI i amb seguretat en el V i que les fonts els descriuen com unes poblacions molt bàrbares, l'especialitat de les quals era la fona, cosa que poc s'adiu —creu ell— amb el poble talaiòtic, hàbils constructors i posseïdors d'armament de bronze. Conclou que si realment la cultura dels talaiots es va desenvolupar, com diu Almagro, al voltant del 750, és estranya la ràpida decadència d'aquest poble en menys de cent cinquanta anys. Defensa, per tant, la cronologia donada per la "escuela clásica" (I: 749-750).

De la mateixa manera, Maluquer recull la hipòtesi de Bosch Gimpera, segons la qual la població de les Balears, igual que la sarda, correspondria a un mateix cercle de població del Mediterrani central, originària del nord d'Àfrica (l'anomenat per Frobenius el "cercle de cultura de les Sirtes"). En canvi, per alguns autors, principalment anglesos com Gordon Childe, la cultura dels talaiots s'havia de posar en relació amb els megàlits de l'eneolític-bronze del sud peninsular, però Maluquer insisteix que els materials donen una cronologia superior, de plena edat del bronze o més tardana (I: 745-746).

En definitiva, veiem en aquest capítol un Maluquer minucios en les descripcions d'un tema que no coneix de primera mà, que segueix fidel a les hipòtesis que els seus mestres van formular abans de la guerra civil. En determinats moments llança idees suggerents, com que la diversitat de monuments funeraris sembla respondre a diverses categories socials i probablement cada casta posseïa les seves pròpies construccions, però en cap moment desenvolupa aquesta hipòtesi.

L'any següent a la publicació d'aquest volum es convocà el concurs per cobrir les càtedres de Salamanca i Saragossa, al qual Maluquer es presentà. El

concurso es convocà el 1948 i les proves s'iniciaren l'1 de novembre de 1949. Eren les primeres oposicions a càtedra que es convocaven després de la guerra civil i els candidats eren: Augusto Fernández Avilés, Joan Maluquer de Motes, Miquel Tarradell, Pere de Palol i Antonio Beltrán. El tribunal, presidit per Cayetano de Mergelina (catedràtic d'arqueologia, epigrafia i numismàtica i rector de la Universitat de Valladolid), estava format a més per Josep Amorós (catedràtic d'arqueologia, epigrafia i numismàtica de la Universitat de Barcelona), Antonio García y Bellido (catedràtic d'arqueologia clàssica de la Universitat de Madrid), Martín Almagro Basch (catedràtic de prehistòria de la Universitat de Barcelona) i Blas Taracena (director del Museo Arqueológico Nacional). Hi van haver pressions creuades entre Almagro, Pericot i Bosch perquè Maluquer guanyés la càtedra de Salamanca. Finalment, el concurs es va resoldre el 22 de novembre de 1949. Antonio Beltrán quedà en primera posició, i Maluquer el segon. Con és lògic, Beltrán, fill del numismata aragonès Pío Beltrán, escollí la plaça de Saragossa, per la qual cosa Maluquer se'n anà a Salamanca (Beltrán 1988: 93-97; Gracia Alonso 2009: 132-133).

Maluquer, un arqueòleg més aviat comprensiu

En els cinc anys següents a l'obtenció de la càtedra de Salamanca es van publicar els dos volums restants que completaven el tom primer de la *Historia de España*. Tot seguit donarem una ràpida ullada als seus índexs:

1952. *España protohistórica*, volum 2. *La España de las invasiones célticas y el mundo de las colonizaciones*. Índex: Part I. *Las invasiones célticas en España* (M. Almagro); Part II. *Protohistoria: Tartessos* (A. García y Bellido); Part III. *Colonizaciones púnicas* (A. García y Bellido); Part IV. *Colonizaciones griegas* (A. García y Bellido).

1954. *España prerromana*, volum 3 *Etnología de los pueblos de Hispania*. Índex: Part I. *Los pueblos de la España céltica*. * *Pueblos celtas* (J. Maluquer de Motes), * *Los pueblos celtibéricos* (B. Taracena); Part II. *Los pueblos de la España ibérica*. * *Pueblos ibéricos* (J. Maluquer de Motes), * *Arte ibérico* (A. García y Bellido), * *La escritura de la España prerromana (epigrafía y numismática)* (J. Caro Baroja).

Comparant els índexs dels dos volums del tom primer, fa la sensació que hi ha temes repetits. Com si en el volum 2 hi faltessin els ibers i en el 3 hi sobressin els celtes. A més, observeu que Martín Almagro apareix en els volums 1 (1947) i 2 (1952), però no així en el 3 (1954). És molt possible que part de la responsabilitat de la disbauxa —si és que realment es va donar— estigui en els agres debats arqueològics que en la dècada dels cinquanta afectaven l'arqueologia dels ibers.

Sobre aquesta segona participació d'en Maluquer, només dir que abans de 1947, Maluquer tenia molt poques publicacions: 4 articles curts i 1 recensió a *Ampurias*, 1 article de síntesi sobre la prehistòria lleidatana a la revista *Ilerda* (1945, 5) i la seva tesi doctoral apareguda com a article també a *Ampurias* (1945-1946, 7-8), però set anys després, l'any 1954, el bagatge bibliogràfic serà significativament més gran:

42 articles curts i 4 de més entitat, 43 recensions, 5 publicacions de síntesi sobre prehistòria pirinenca i 2 de divulgació, així com els primers resultats de les excavacions de Cortes de Navarra (Maluquer de Motes 1954; DD.AA. 2000).

Qui apareix en els dos volums, i de manera molt més destacada (amb moltes pàgines) és Antonio García y Bellido (Olmos 1994; Reyes 2007), estretament vinculat al CEH abans de la guerra civil, a més de ser catedràtic d'arqueologia clàssica de la Universitat de Madrid des de 1931. Des d'aleshores García y Bellido estava tant o més compromès que Menéndez Pidal a descobrir i estudiar les "essències nacionals". Mantingut en el càrrec de catedràtic d'arqueologia clàssica després de la guerra, s'integrà en el CSIC on promogué la fundació de l'Instituto Rodrigo Caro, que dirigí fins a la seva mort el 1972. Per la seva part, Blas Taracena, mort prematurament el 1951 abans de veure el volum publicat, era director del Museo Arqueológico Nacional des de 1939 i secretari de l'Instituto Diego de Velázquez del CSIC. Abans de la guerra s'encarregà de les excavacions de Numància i fou director del Museo Numantino des de 1919 fins a 1936, període durant el qual establí bones relacions amb Bosch Gimpera i els seus deixebles. Com ja hem esmentat, el 1948 formà part del tribunal de la càtedra que Maluquer guanyà a Salamanca i, com a director de les excavacions de Cortes de Navarra, convidà Maluquer a col·laborar-hi (Beltrán 1951). Finalment, Julio Caro Baroja (Alvar 2006; Romero 2006) va ser deixeble de Telesforo de Aranzadi, qui havia estat col·laborador del CEH. Antropòleg polifacètic, durant la dècada dels quaranta elaborà un seguit d'estudis sobre temàtica protohistòrica que, lligant etnologia i prehistòria, reconstruïen les formes de vida dels pobles indígenes preromans en els seus aspectes polítics, econòmics, religiosos i fins i tot tecnològics.⁵

Pel que fa al context polític i intel·lectual d'aleshores, és important recordar que ben aviat sorgí en el bàndol dels vencedors de la guerra un petit grup d'intel·lectuals que pretenien integrar els "altres", l'antic adversari. Aquesta fou la postura dels falangistes Dionisio Ridruejo, Antonio Tovar i Pedro Laín, entre d'altres; eren els autoanomenats "comprensivos" enfront dels qualificats com "excluyentes", segons definició del mateix Ridruejo (Pérez Pascual 1998: 297; Varela 1999: 18). Del cantó dels "excluyentes" hi havia la tradició catòlica ultramuntana de la qual formava part la majoria de la jerarquia eclesiàstica juntament amb sectors d'Acción Católica i l'Opus Dei agrupats des de 1947 entorn de la revista *Arbor*. Tots ells condemnaven la Institución Libre de Enseñanza i totes les seves creacions, inclòs com no podia ser d'una altra manera el CEH, convertint els intel·lectuals

en els principals responsables de la guerra civil i de la "desespañolización" d'Espanya.

Per part dels "comprensivos", la Falange mai va tenir prevencions antiintel·lectualistes. Durant la guerra, amb la protecció de Serrano Suñer, la Falange va poder formar un aparell de propaganda sense comparació entre la resta de grups que havien secundat la sublevació militar. Van ser aquests joves falangistes (Laín, Ridruejo i Tovar com a més destacats) els que, després de la guerra, van intentar una selectiva incorporació a l'Espanya "Nacional" d'alguns dels millors intel·lectuals de la preguerra. Van ser ells qui van cridar a col·laborar en la revista *Escorial* a supervivents de la generació del 98 de la talla d'Azorín, Pío Baroja o el mateix Menéndez Pidal (Varela 1999: 344-352). Coincidint amb l'arribada al Ministerio de Educación Nacional de Joaquín Ruíz-Giménez (1951), que promogué Laín i Tovar als rectorats de Madrid i Salamanca, el sector intel·lectual falangista s'enfortí en les seves posicions. Però després de moltes picabaralles públiques i privades, la confrontació es tancà definitivament el 1956 amb el triomf dels "excluyentes" i el nomenament per Carrero Blanco de Laureano López Rodó com a secretari general tècnic de la Presidència del Govern (Juliá 2004).

En tot aquest afer, Menéndez Pidal no va jugar un paper secundari. Compromès intel·lectualment amb la República, havia acabat acceptant el règim de Franco com a mal menor però sense renunciar a les seves idees. Menéndez Pidal no era un falangista, però de fet, quan el 1935 publicà "El Imperio romano y su Provincia", pròleg a la *España Romana* (tom II de la *Historia de España*), alguns sectors ja van dir que es tractava d'un "pròleg falangista". L'autor va respondre taxativament dient que: "nada de fascismo tiene; sí tenía la proclamación de los caracteres de un pueblo" (Pérez Villanueva 1991: 338).⁶ No obstant això, alguns dels fragments d'aquell pròleg, com el que recollim aquí sota, eren més que sospitosos. Deia Menéndez Pidal, referint-se al decret de Teodosi prohibint els cultes pagans que:

Esta implantación de la unidad espiritual en el Imperio, con violenta supresión de los disidentes, tan celebrada por los grandes padres de la Iglesia, es actitud política igual a la de los maestros de Carlos V, los Reyes católicos; éstos y Teodosio tienen que salvar una crisis disolvente, y la salvan buscando por igual procedimiento la absoluta unanimidad estatal, que hoy por otros caminos buscan grandes pueblos para salvar otras crisis (Menéndez Pidal 1935: XXIX).

L'any 1935, aquests "altres pobles" que havien de salvar "altres crisis" suprimint violentament els dissidents pel bé de la unitat espiritual, podia referir-se tant al feixisme com al nazisme o al nostrat falangisme.

La batalla entre faccions del règim es lliurava en diversos fronts, i l'arqueologia era un d'ells. No és inversemblant pensar que part d'aquestes tensions del món cultural dels anys cinquanta també poden explicar aquella sensació d'improvisació o d'indecisió

5. En la portada del volum tercer de la *Historia de España* (1954), Caro Baroja apareix com a director del Museo del Pueblo Español, suposo que perquè figurés algun càrrec, ja que aquest museu, fundat el 1934 per Luis de Hoyos Sainz, no semblava interessar gaire a ningú i de fet va romandre tancat al públic fins al 1971 (era un d'aquells anomenats "museo en cajas" en els quals el director no té gaire cosa a fer). Caro Baroja, efectivament, va ser el seu director des del 1942 fins al 1953, però ell sempre es va caracteritzar per mantenir-se al marge del món acadèmic.

6. Sobre Menéndez Pidal i la seva suposada visió falangista de la història d'Espanya de l'any 1935, vegeu Reimond 2009: 168-172.

que transmet l'estructura dels dos volums de la història "menendezpidaliana" apareguts el 1952 i el 1954. No deixa de ser significatiu, també, que en aquelles dates Martín Almagro publicqués a la revista *Arbor* tres articles de títol prou clar:

1950: "Nuevas cuestiones científicas sobre la unidad de España", 16 (53): 39-45.

1953: "La dimensión universalista de la Prehistoria", 24 (87): 293-306.

1957: "La historia como sustentación espiritual del hombre", 36 (134): 167-175.

A aquest hi hem d'afegir dos llibres de temàtica semblant:

1957: *El hombre ante la Historia*. Editorial Rialp (Biblioteca del Pensamiento Actual, 82).

1958: *Origen y formación del pueblo hispano*. Ed. Vergara.

Cal recordar que l'Editorial Rialp va ser fundada el 1949 per membres de l'Opus Dei amb l'objectiu de difondre llibres coherents amb la cultura cristiana, i que la col·lecció "Biblioteca del Pensamiento Actual" era la seva columna vertebral. Rialp també publicà la tercera edició de *Camino*.

Massa coincidències. Tot porta a pensar que, en aquelles dates, Almagro va fer el seu particular "camí de Damasc", del qual va tornar convertit a la nova fe. Què es volia fer perdonar? El seu pas pel falangisme? Efectivament, Almagro havia estat falangista, però a aquestes alçades ja no ho era. El que sí que ho havia estat i ho continuava sent era Julio Martínez Santa-Olalla (Mederos 2003-2004; 2012), però ell no participà en la *Historia de España* de Menéndez Pidal. No pas perquè no compartís els ideals essencialistes de don Ramón, sinó més aviat per la creixent marginalitat a la qual es va veure abocat per part d'un ampli sector del món acadèmic, tant de la Universitat com, més encara, del CSIC.

Pel que fa a Maluquer, als antípodes de les essències pàtries espanyolistes, no per això es mantingué aliè a les picabaralles entre col·legues i companys de professió. Hi havia massa en joc. El 1954 signà la controvertida plaça de la càtedra de prehistòria de la Universitat de Madrid però no s'hi presentà. Els altres firmants eren, com és ben sabut, Almagro Basch i Martínez Santa-Olalla. A Maluquer no se li escapava que si Almagro obtenia la plaça de Madrid ell tindria l'ocasió de tornar a Barcelona, com així va ser (Gracia Alonso 2012: 334-336).

La reacció de l'iberisme contra el celtisme

El 1941 Julio Martínez Santa-Olalla, en el seu *Esquema Paleontológico de la Península Hispánica* (Martínez Santa-Olalla 1941) establí l'existència d'una cultura i raça única de caràcter indoeuropeu per a tota la Península, resultat de cinc invasions successives entre el 1200 i el segle iv aC. A la vegada, minimitzà el factor ibèric en benefici de l'element cèltic. El "Hiero Céltico I" de la Meseta es convertia així en el nucli cultural originari de la història d'Espanya i des d'allà es propagà cap al sud i el litoral mediterrani. L'àrea tradicionalment considerada com a ibèrica no seria, doncs, altra cosa que la influència sobre el "Hiero

Céltico I" d'elements mediterranis (fenicis, púnics i grecs). És a dir, per Martínez Santa-Olalla els ibers no existiren ni com a raça ni com a cultura, i la iberització no era altra cosa que la romanització de l'ètnia cèltica hispànica (Ruiz-Sánchez-Bellón 2003: 161-162; Aranegui 2012: 29-53).

Per a Martín Almagro, i salvant les diferències personals amb Martínez Santa-Olalla (que eren moltes), la iberització també era vista com un fenomen cultural tardà, producte de les relacions mediterrànies amb grecs i romans. En canvi, en el tema invasionista Almagro defensava una única invasió, lenta i gradual (ca. 800-600), però que també hauria transformat substancialment el panorama ètnic peninsular. El seu argument es basà sobretot en la tipologia de les espases de bronze de la Ría de Huelva (Almagro 1949).

Tanta radicalitat no deixà indiferent García y Bellido que, en el mateix volum segon de la *Historia de España* (1952) en què Almagro defensava les seves teories panceltistes, advertí que:

una corriente celtófila que no ha mucho llegó a osadas consecuencias, ha querido negar incluso la existencia física de un pueblo ibero y una cultura ibera —racialmente hablando—, teniendo a esta como una simple consecuencia de la acción o influencia de las culturas próceres mediterráneas sobre un solo pueblo, el céltico, que hubo de ocupar en los últimos siglos anteriores a Cristo toda o casi toda la Península (*Protohistoria: Tartessos*: 304-305).

La reacció, però, ja havia començat alguns anys abans amb treballs com els de Maluquer, "El marco cultural del siglo iv a de C: antecedente necesario al estudio del problema «ibérico» en Cataluña" (Maluquer de Motes 1949), i més significatiu encara, els de Domingo Fletcher, "Defensa del Iberismo" (Fletcher 1949) i "¿Existieron los Iberos?" (Fletcher 1951), que portaren cap a la reespanyolització dels ibers com a cultura autòctona.

En el tercer volum de la *Historia de España* (1954: 305), Maluquer denunciava que la major precisió en el coneixement de les invasions indoeuropees, de la seva expansió i cronologia, han anat retallant el concepte d'Iberia fins haver-se formulat hipòtesis extremes, de negació d'allò ibèric, a parer de Maluquer amb prou feines justificades. Per sort —continua dient— s'ha imposat una "sabia reacció" amb l'anàlisi més objectiva de la qüestió i sobretot davant de la realitat de l'existència d'una cultura ibèrica molt característica, la "exacta valoración" de la qual, tot just iniciada, haurà d'aconseguir fites insospitades quan la recerca arqueològica arribi a la maduresa i a la densitat suficient per aconseguir el grau de coneixement al qual han arribat altres cultures mediterrànies, a les quals el món ibèric res té a envejar.

Maluquer no s'estigué d'afirmar que va existir una massa de població ibera, amb característiques pròpies i diferenciada dels pobles indoeuropeus que l'envoltaven. Sobre el seu origen, com que res permet suposar l'existència d'una invasió, creu que hem d'admetre el caràcter netament indígena de la població ibera, encara que accepta en els seus remotíssims orígens la possibilitat que es tractés d'un element africà occidental amb un fort mestissatge d'aportacions mediterrànies. I afegeix que, sens dubte, aquestes poblacions es re-

munten als llunyans temps neolítics i potser encara anteriors, per la qual cosa res té de particular i insòlit que l'arqueologia comprovi en alguns sectors, en la base de poblacions ibèriques, una arrel a l'edat del bronze argàrica, com defensava Bosch Gimpera (III: 306 i 362). No va ser fins l'aparició de la Dama de Baza en context arqueològic el 1971, quan es van fixar millor les seqüències cronològiques i es va tancar un dels grans problemes de l'etapa anterior.⁷

En aquest aspecte podem dir que Maluquer es troba al centre mateix de la polèmica atès que, com hem vist, té l'encàrrec de redactar tant la part que correspon als celtes com la dels ibers del volum III de la *Historia de España*. D'entrada veiem que Maluquer organitza el capítol sobre celtes i ibers d'una manera molt semblant. Comença amb llargues i exhaustives descripcions seguint les zones arqueològiques, i no és fins després que s'ocupa de l'estructura política, social i podríem dir institucional també d'aquests pobles, quan les dades acompanyen. Religió, sacrificis, santuaris i pràctiques funeràries tanquen l'apartat social per donar entrada, així de sobte, a les formes de la vida econòmica, en un to sempre molt descriptiu (agricultura i ramaderia, cacera i pesca, indústries tèxtil i metal·lúrgica, joieria) i una preocupació més arqueològica que d'història econòmica. Salvant les distàncies, i el rigor, segueix sense desprendre's del model que trobem a la *Arqueología española* (1929) de José R. Mélida, molt més ampliat amb noves dades, evidentment.

El primer que troba el lector en iniciar la lectura de l'estudi sobre els pobles celtes és una mena de declaració de principis. Maluquer diu que en el volum anterior (*España protohistórica*, 1952) s'han tractat àmpliament els elements ètnics que van penetrar a la nostra Península des dels darrers segles del segon mil·lenni i que contribuïren a formar el panorama racial i cultural amb els quals s'havien d'enfrontar els romans en conquerir Espanya.⁸ Així, al substrat peninsular heretat de l'edat del bronze se li uneixen dos nous elements de diferent procedència: l'element indoeuropeu continental i l'element mediterrani aportat per les colonitzacions, de "grandísima importancia" perquè reforçarien els elements mediterranis anteriors, contribuint així a una profunda diferenciació entre "dos Españas": una mediterrània o ibèrica, i l'altra continental o europea, a la qual per comoditat se la denomina —encara que aclareix que potser impròpiament— "Espanya cèltica".⁹ Per Maluquer, per tant, l'iber i el celta són dos mons culturals i ètnics diversos, que en el moment de la conquesta romana es trobaven en vies de compenetració i contacte però lluny d'assolir una unitat (III: 5).

Les dues espanyes, abans esmentades, recorden ni que sigui nominalment els desitjos de reconciliació

tant propers a Menéndez Pidal. També observo un tarannà conciliador en Maluquer quan elogia, per exemple, la tasca del Seminario de Estudios Galegos, i diu que en gran part el grup ha reprès els treballs de recerca dins del nou Instituto Padre Sarmiento (III: 42). Això no fou del tot cert. El Seminario de Estudios Galegos, creat el 1923, va desaparèixer el 1936 a causa de la repressió franquista, i va patir l'espoli parcial dels seus béns. És cert que el 1944 l'Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, adscrit al CSIC, recull parcialment el llegat de l'antic Seminario, però sempre sota la supervisió de l'aparell franquista, lluny del galleguisme militant dels seus membres fundadors. Hi hagué continuïtat —sens dubte— en el cas de Florentino López Cuevillas (1886-1958) i Fermón Bouza-Brey (1901-1973), però també l'exili a Puerto Rico de Sebastián González García-Paz (1909-1967).

Què se n'ha fet del mestre Bosch?

Maluquer segueix Bosch (Bosch 1941) quan diu que la poderosa cultura celtibèrica representa sens dubte la darrera aportació cèltica entrada a Espanya, que des de l'alt Duero irradia la seva influència cap a la vall de l'Ebre i la Meseta meridional, cap al nord i per la vall del Duero (*vacceus*), dividint l'antiga àrea cultural indoeuropea de la Meseta en dues zones, el cercle dels Verracos i la del nord. A aquesta expansió s'han d'atribuir les grans fortificacions dels castros de la Meseta (Cogotas), testimoni de l'expansió celtibèrica sobre la població anterior vetona (III: 131).

Diu Maluquer que en l'actualitat, és a dir, quan ell escriu, ja no es pot parlar de filiació ibèrica pel poble càntabre i retraure la seva formació bàsica als pobles del paleolític superior, a primera vista, sembla utòpic. Tampoc pensa que l'aparició de centrals planes de bronze justifiqui la seva relació amb la cultura argàrica, creada pels almeriencs (III: 22). En aquest tema es distancia de Bosch i segueix el parer de Caro Baroja. Schulten i Bosch atribueixen als lusitans un caràcter ibèric més o menys marcat. En canvi, per Maluquer, els elements meridionals de la seva cultura podrien provenir del comerç atlàntic de l'edat del bronze, que el posterior contacte amb elements indoeuropeus no va esborrar (III: 28).

En el tema del món ibèric, Maluquer també té alguns punts de discrepància amb Bosch, per exemple en el cas dels ilergets-ilercavons. Bosch suposava que els ilaraugats d'Hecateu, que posà en relació amb els ilergets, havien estat desplaçats per una extensió dels edetans, i els ilergets continuarien dominant part de la costa de la província de Tarragona. Més tard, aquests haurien patit la pressió en sentit contrari dels cossetans, els quals aïllaren en la costa un grup ilerget que reapareix a les fonts amb el nom d'ilercavons. En realitat, però —diu Maluquer—, no existeix una base sòlida per a aquesta argumentació, ja que en primer lloc, la projecció dels ilergets de la costa vers l'interior no està recolzada per troballes arqueològiques que la justifiquin (III: 315).

Per Maluquer, en tot el nord-est, sobre un substrat cultural bàsicament hallstàtic arribat amb els camps d'urnes i fos amb la densa població preexistent, a

7. Sobre el Franquisme i l'arqueologia vegeu Corbí 2009, i en particular sobre els celtes Ruiz Zapatero 1993; 2003.

8. Això no obstant, per explicar el mecanisme de les invasions cèltiques, esmenta una síntesi, encara inèdita, de Bosch Gimpera, amb un resum a *Zephyrus* (Bosch 1950). Es deu tractar del llarg article aparegut en diferents entregues a la revista *Études Celtiques* (Bosch 1950-1953).

9. Impròpiament pel fet que "cèltica" englobi tot Espanya, no per fer ús anacrònicament del terme "Espanya" referit a tota la Península!

partir de finals del segle v i més clarament en el iv, apareix una progressiva iberització en la cultura material a la qual no seria aliena l'acció comercial grega des d'Empúries (III: 316). És l'anomenada "teoria clàssica" relativa a la invasió cèltica del sud de França, que Bosch recolzava amb els textos d'Avié, Hecateu, Esquil i el pseudo-Escílax, i la presència de cultura material ibèrica en aquests territoris. Però —diu Maluquer— el millor coneixement de l'arqueologia del sud de França mostra un fenomen paral·lel al de la zona prepirinenca; és a dir: l'arribada de camps d'urnes, la seva fusió amb la població indígena, i un posterior contacte amb el món colonial grec, la qual cosa faria aparèixer una cultura material de tipus ibèric (III: 364 n. 32).

La *España Ibérica* crearà un art "original, maravilloso y fecundo" comparable amb l'art etrusc i amb l'arcaisme grec. Pel que fa a l'art celta, patrimoni de pobles i gens més rudes, posseeix una "marcadíssima personalidad" que ens el presenta com una "provincia artística" important dins de la gran unitat artística indoeuropea. Com que es tracta, en molts casos, de poblacions inestables en el moment de la conquesta, no tingueren el temps suficient per al total desenvolupament de les seves possibilitats. La primerenca intervenció romana truncà moltes d'aquestes possibilitats i en desvirtuà d'altres, però en aïllar aquests pobles dels de l'àrea ibèrica, la conquesta romana va contribuir a conservar més pur el seu esperit o l'estimulà en alguns casos amb motiu de la resistència. Això fa que la seva especial idiosincràsia es faci palesa en detalls i pervivències que arrelen profundament i que ressorgiran en etapes posteriors (III: 6). Aquestes pervivències de les quals parla Maluquer potser ja es trobaven en els plantejaments Bosch (Bosch 1951).

Per altra banda, i amb arguments semblants, Maluquer reacciona davant de la desvalorització de la cultura dels Castros. Diu que s'ha volgut veure en l'art d'aquest poble una manifestació molt tosca comparada amb l'art ibèric. No ha de ser considerada com un aspecte de l'escultura provincial romana, com creia García y Bellido (García y Bellido 1940-1941; 1942), sinó com quelcom autòcton d'arrel típicament celta i, en conseqüència, de l'esperit característic d'aquest poble encara que es provés la seva data tardana. Si com a art la seva tosquetat ens molesta, com a fet cultural castreny ens haurà d'interessar vivament (III: 71).

Pel que fa a l'art ibèric, Maluquer el defineix com essencialment objectiu, i per això diu que es mantindrà constantment en una línia realista. Malgrat que està motivat per creences religioses, a l'art ibèric li manca misticisme, ja que és un art per ser gaudit pels sentits; d'aquí li ve la seva especial predilecció per la pintura i escultura; és l'art d'un poble que viu a l'aire lliure, és un art que representa el descobriment de la pròpia personalitat i vitalitat (III: 187). Davant seu, l'art dels celtes, pobles procedents de països boscosos i plens de boires, amb idees religioses senzilles i amb íntim contacte amb la Naturalesa, és necessàriament un art de pobles somiadors i imaginatius que rep influències de l'Espanya ibèrica i la transforma segons la seva pròpia manera de ser; és un art de simbolismes i d'abstraccions, que de pura

abstracció arriba a transformar-se en art merament decoratiu. Pobles de rica vida interior es complauran en un ric simbolisme, sense desig de plaer ni del propi gaudi, per a ser comprès, no gaudit; punt de partida d'una concepció de l'art que havia de trobar segles més tard els seus veritables camins (III: 187). En definitiva, com a exponent de la sensibilitat d'un poble, l'art en constitueix el segell personal i original, i per això serà aquí on millor es podrà apreciar la dualitat de l'Espanya preromana, ja que l'art de les dues zones, celta i ibèrica, serà totalment oposat (III: 186). És a dir, Maluquer troba del tot desencertat comparar l'art celta peninsular amb l'ibèric, i reivindica una personalitat artística diferent per cada un d'ells.

Crec que aquest tractament de l'art dels pobles preromans també és una influència directa del tractatge de Bosch, o si més no, de les polèmiques en què es va veure immers el mestre. Per a Bosch, per exemple, les diferències entre l'art francocantàbric i l'art lleuntí (recordem que per a ell tots dos eren contemporanis) responien segurament a una diferència psicològica ètnica. En concret, deia que "en el paleolític, les característiques espirituals, procedents de les nadiues disposicions de la raça i de l'ambient cultural comú, en el qual determinades tendències arriben a predominar i a esdevenir típiques, degueren existir igualment, com es comprova en el diferent caràcter que segella els productes de llur indústria i de llur art, malgrat que sovint responguin a necessitats idèntiques" (Bosch 1932: 37). Si canviem art francocantàbric i art lleuntí per art celta i ibèric, distàncies històriques a part, la base de l'argumentació és la mateixa.

Hispania, un enigma històric

Continuant amb l'anàlisi del volum tercer de la *Historia de España*, Maluquer creu que en l'abandó de les ciutats indígenes de la Meseta situades en llocs alts van influenciar altres factors independents de la simple pressió de la diplomàcia romana, atès que mentre alguns s'abandonen, altres continuaren habitats. Això potser es va deure —diu ell— a l'existència de poblacions ètnicament diferents i a la decidida protecció que van donar els romans a algunes tribus enfront d'altres. Posa com a exemple el castro de Salmàntica, que en el segle iii pertanyia als vacceus durant la campanya d'Anníbal (Polibi III, 14, 1), mentre que més tard, els romans, refent antics límits, el van retornar als vetons (Ptolemeu II, 5, 7) (III: 97). Però va més enllà i fa un paral·lelisme entre aquest fenomen i el que va succeir històricament a la Meseta en l'edat mitjana en què, com a conseqüència de la invasió musulmana, gran part de la Meseta nord, particularment en la vall del Duero, es va despoblar i posteriorment, gràcies a la documentació medieval, es pot reconstruir la seva repoblació. Els nuclis repobladors en comptades ocasions s'estableixen en llocs nous, sinó que més aviat ocupen les antigues runes de pobles i ciutats, que es reconstrueixen. Si es valorés només des del punt de vista arqueològic, sense tenir present les fonts escrites, res no permetria suposar que aquests indrets haguessin patit un abandó tan llarg, de segles en alguns casos. Més encara, la persistència d'antics topònims a través de l'edat mitjana només

es pot acceptar —continua argumentant Maluquer— suposant que la repoblació no va significar que els llocs elegits estiguessin totalment abandonats. Més aviat es devia tractar d'incrementar la població de nuclis més o menys petits però ja existents (III: 98).

En aquests plantejaments de Maluquer semblen influir-hi els punts de vista de Menéndez Pidal i Américo Castro sobre la mateixa àrea geogràfica però durant els segles medievals. Per exemple, Menéndez Pidal negava la total despoblació de la conca del Duero en els primers segles de la “Reconquista”, com així defensà Sánchez Albornoz a *España, un enigma histórico*. Pidal es manifestà contrari a aquesta teoria (Menéndez Pidal 1960) i don Claudio replicà el 1964 amb un dels seus aclaparadors estudis (Sánchez Albornoz 1966). Per Pidal, aquesta pervivència era capital per explicar la pervivència de determinats caràcters dialectals de la zona (Pérez Villanueva 1991: 495; Catalán 1982).

Segons Sánchez Albornoz (Sánchez Albornoz 1923), la repoblació entre el Duero i el Tajo va donar origen a una organització sense precedents a Europa: per sobre, una reialesa poderosa i, per sota, una massa de camperols, vilans i “hidalgos”, quedant al mig una estreta minoria nobiliària. D'aquí extreu Sánchez Albornoz el predomini potser per sempre del “elemento pueblo” en contrast amb l'aristocràcia europea. Tan essencial era per a ell el fenomen de la despoblació i repoblació de la vall del Duero que es va aventurar a defensar-les contra l'opinió de Menéndez Pidal en un llibre del 1966 (Varela 1999: 302-306).

La polèmica tenia una dimensió molt més gran, ja que l'aparició el 1948 de *España en su historia: cristianos, moros y judíos* d'Américo Castro havia despertat un interès inusitat entre els mitjans intel·lectuals per aquests temes, tant de l'interior com de l'exili. Reeditat el llibre de Castro, amb modificacions, el 1954 amb el títol *La realidad histórica de España*, aviat generà la reacció irada de Sánchez Albornoz, com és ben sabut, que li dedica el seu *España: un enigma histórico* (1957). Com diu Varela (1999: 305), castrisme contra albornocisme: una de les polèmiques més intenses, més enverinades, més castisses i més absurdes del pensament espanyol contemporani.

Etnòleg, arqueòleg i historiador, tot en un

Des de principis dels anys trenta Maluquer fou membre de la Unió Excursionista de Barcelona, de l'associació escoltista Minyons de Muntanya i de l'agrupació patriòtica Palestra, creada per l'etnòleg Josep M. Batista i Roca. A més, el 1935-1936 cursà l'assignatura d'etnologia que Pericot impartia a la Universitat Autònoma de Barcelona. No ens ha de sobtar, per tant, trobar repartides aleatòriament pels capítols que va redactar de la *Historia de España*, abundants referències a paral·lels etnològics. Per exemple, parlant de la cultura material dels pobles celtes, afirma que apareixen nombrosos instruments agrícoles i pel treball de la fusta amb una tipologia que restarà constant en temps posteriors i passarà al patrimoni tipològic de l'edat mitjana i fins a la introducció de l'utilitat modern (III: 110). En un

altre lloc diu que les pedres amb cassoleta del castro de Coaña van ser interpretades per García y Bellido com a llocs per a moldre productes minerals o vegetals, però més endavant les va reinterpretar com a monuments funeraris per a conservar les cendres dels familiars a l'interior de les cases (Fernández Ochoa *et al.* 2004; García-Bellido 2002). Maluquer accepta la primera interpretació perquè li sembla més plausible, ja que en els pobles actuals dels Pirineus s'utilitza un sistema per separar l'ordi de les palles llargues (III: 166-167). Sobre la pesca en els castros gal·les, diu que s'han trobat pesos per a xarxa idèntics als utilitzats encara actualment (III: 173). I sobre les nombroses troballes de fusaioles, confirma la utilització del fus i la filosa, que en poc es diferencia de la que s'utilitza encara avui en els pobles de l'Occident i del nord de la Península (III: 176). També diu que l'ús del *sagum* devia ser general en tota la població del centre-oest peninsular, territoris en els quals encara el seu ús ha arribat fins als nostres dies amb el mantell femení de llana que porten les dones i que a voluntat els cobreix el cap i els serveix fins i tot per transportar les criatures de pocs anys (III: 176-177).

Dos darrers exemples. En el tipus d'habitatges que porten els indoeuropeus, els bancs laterals compleixen perfectament per a Maluquer la funció del “escaño” típic dels pobles muntanyencs actuals. No oblidem que des de feia poc excavava el poblat de Cortes de Navarra (Munilla 2000; Ruíz Zapatero 2000) i en aquells anys publicà els primers resultats (Maluquer 1954), per la qual cosa encara no apareixen citats a l'obra (III: 182). Respecte a la ceràmica ibèrica d'ús domèstic, diu que és fabricada a mà davant de la necessitat que la vaixel·la tingués l'elasticitat suficient per a resistir el foc. Per això s'utilitzaven fangs especials tal com succeeix en les actuals ceràmiques populars, atès que no tots els fangs són útils per a la cocció (III: 341).

L'etnologia i l'antropologia no només li serveixen com a recurs per interpretar la cultura material sinó també per proposar nous models socials. Per exemple, sobre el bandolerisme lusità, recull però no comparteix les hipòtesis de Caro Baroja a *Los pueblos de España* (Caro 1946) i a l'estudi de García y Bellido, *Bandas y guerrillas en las luchas con Roma* (García y Bellido 1945a) en donar-li una interpretació social, en la qual el bandolerisme es presenta com un moviment de rebel·lia de les classes socials desamparades, la de pastors i caçadors, esclaus i mossos sense fortuna contra classes riques. Maluquer no creu necessari buscar aquesta mena d'explicacions, que segons ell tenen poques dades positives, o seria explicable dins d'un marc polític molt més ben definit i estable del que mai fou el concepte tribal entre els lusitans. En un Estat com el lusità —continua dient Maluquer— una guerra de classes és difícil d'admetre. Ell creu més aviat que per formar part d'un clan de base consanguínia calia superar determinades proves en les quals els joves s'aïllen fins a realitzar una proesa que els doni dret a la consideració del clan (III: 153). A Maluquer això de les diferències de classe no el convenia gaire i insisteix més a buscar la resposta en una diferència ètnica o en el dret familiar. Es recolza per fer-ho en el fragment de Diodor en què

diu que els lusitans “cuando alcanzan la edad viril se marchan a las montañas...” (Diodor, V, 34). Però potser, conscient de la feblesa de les seves fonts, tendeix a treure importància al fenomen del bandolerisme, que segons ell hauria estat malt jutjat pels romans en la mesura que constituïa un destorb per a la seva pròpia organització administrativa. De fet, per a Maluquer, el bandolerisme lusità fou un fenomen absolutament normal en zones de contacte de dos gèneres de vida diferents, basats en economies agrícoles i ramaderes. Posa com a exemple la frontera occidental del delta d'Egipte durant tota la història faraònica (III: 153).

Sempre al voltant de la citació de Diodor (V, 34, 3) referent al fet que entre els vacceus el territori era comú i cada any se sortejava la part que cada un devia conrear, recol·lectant-se i reunint-se la collita per donar després a cada un segons les seves necessitats, Maluquer pensa que ha estat mal interpretada pels sociòlegs del segle XIX (i en concret cita Joaquín Costa: *Colectivismo agrario en España*, 1915). En canvi, està d'acord amb Ramos Loscertales a explicar aquest fenomen com el d'una economia pròpia d'un poble en migració (Ramos 1941). Continua dient que, en el cas dels vacceus, és típic d'un poble que des de la seva entrada en el territori no ha passat el temps suficient com perquè el seu sistema agrari evolucionés de la manera lògica i general dels pobles sedentaris. I conclou que restes de formes semblants poden rastrejar-se en l'especial organització de la terra comunal i de la propietat, així com en la limitació de la riquesa ramadera que existeix en alguns pobles de l'actual serra salmantina (III: 170-171).

Com a exemple de la manera de raonar del Maluquer arqueòleg, m'he fixat en la manera que té d'enfocar la cronologia de la ceràmica ibèrica. Segons Maluquer, dos aspectes han enterbolit el coneixement de la cultura ibèrica: l'origen i la cronologia de la seva ceràmica. Creu que la qüestió ha estat viciada per dos apriorismes. Respecte al seu origen, s'ha intentat erròniament fixar la seva filiació genètica atenent només a la tècnica decorativa. Pel que fa a la cronologia, s'han considerat aquestes ceràmiques com un tot homogeni d'una sola seqüència cronològica. Conseqüència del primer defecte fou la teoria de l'origen micènic que en un principi se li atribuï. El segon dels apriorismes va portat a voler cercar un lloc d'origen concret per a l'inici d'aquesta producció ceràmica al voltant d'una colònia grega o púnica, des d'on derivar els seus diferents grups estilístics. Per a Maluquer, aquests apriorismes han ofuscat una qüestió molt més senzilla, ja que per a ell la ceràmica ibèrica pròpiament dita és el producte obligat d'una societat mediterrània en el moment de pas de la producció familiar a la industrial. Això no succeí sense un contacte dels colonitzadors púnics i grecs amb les nostres costes i, a la vegada, l'assimilació de la cultura mediterrània occidental pels indígenes a través de la presència de grans masses de tropes mercenàries en els exèrcits cartaginesos des del segle V en endavant. Més greu encara és el problema de la cronologia de la ceràmica ibèrica que, pel fet de considerar-la una manifestació homogènia, la seva data d'aparició ha oscil·lat entre els segles VI aC i

l'I dC. Maluquer subratlla que tota interpretació cronològica derivada del caràcter intrínsec o de la mateixa decoració de la ceràmica és defectuosa ja que tota solució del problema passa per l'aplicació d'uns rigorosos criteris estratigràfics, i el resultat així obtingut serà només vàlid per a un moment concret. Només quan es posseeixin dades i seqüències cronològiques locals ben fixades de tots els territoris ibèrics, es podrà intentar la sistematització de conjunt que ens doni una clara visió del problema cronològic general d'aquesta ceràmica (III: 347-348).

Quan Maluquer escriu aquests capítols, Nino Lamboglia ja havia publicat la seva tipologia de la ceràmica campaniana però, pel que sembla, el seu ús encara no s'havia generalitzat entre els arqueòlegs espanyols, i això es nota en la imprecisió en la datació dels jaciments i les interpretacions cronològiques anteriors a finals del segle I aC. Maluquer subratlla que aquesta ceràmica envernissada de negre anomenada campaniana (noteu el poc estès que estava encara el terme “campaniana”) apareix en quantitats enormes en els poblats de l'àrea lleuantina, fins al punt que, durant els tres segles anteriors al canvi d'era, constitueix la ceràmica de luxe dels ibers (III: 354 i n. 110). Malgrat que Maluquer cita el treball de N. Lamboglia (Lamboglia 1952), es nota clarament que la seva tipologia de la campaniana encara no s'ha generalitzat tot i l'assistència regular de Lamboglia als Cursos Internacionals d'Arqueologia d'Empúries des de 1947 (Cortadella 1997).¹⁰

Poso una altra referència significativa de l'arqueologia d'aquells anys. Maluquer reconeix que, a pesar de l'existència d'escenes de ramaderia en les pintures de la ceràmica ibèrica, gairebé res se sap sobre les races concretes, malgrat l'enorme abundància de restes faunístiques que apareixen als poblats. Com a únic estudi sobre la qüestió remet a un article de Martí Rosell sobre la raça bovina marinera (Rosell 1924) (III: 338 i n. 70), cosa que posa en evidència el poc interès que es tenia aleshores pels estudis faunístics, i la consciència de Maluquer d'aquesta manca.

Com a exemple de la seva agudesesa d'historiador, m'he fixat en l'apartat dedicat a la conquesta romana de la Meseta. Ell diu que per aconseguir el domini militar els romans van haver de lluitar no només amb les armes sinó també amb l'astúcia i la diplomàcia, i afirma que s'ha exagerat l'eficàcia de la política romana d'obligar a abandonar els llocs alts fortificats o de fàcil defensa per establir-se a les planes. Creu que el fenomen no degué ser tan simple ni tan ràpid com s'acostuma a presentar. La seva reflexió va més enllà i puntualitza que la resistència a abandonar els llocs d'hàbitat tradicionals, les cases, les propietats, els camps i les necròpolis, és sempre extraordinària,

10. Diu també Maluquer que el fil conductor de la cronologia antiga, com tothom sap, el constitueix la ceràmica i que en l'estat actual de l'arqueologia es desconeix pràcticament l'evolució i les espècies de les ceràmiques romanes anteriors a l'aparició de la sigil·lada, iniciada en l'etapa augustea. Conclou que l'arqueologia espanyola, en el seu moment actual, no es troba en condicions de classificar una ceràmica com a romana quan és anterior a August (III: 137). És evident que això ho escriu abans de la tipologia de la campaniana feta per Lamboglia.

i modernament, amb motiu dels conflictes bèl·lics que Europa ha viscut, el fet ha pogut ser constatat. Poblats pràcticament destruïts amb les guerres es reedifiquen ràpidament malgrat les restriccions, i els seus antics habitants tornen una vegada i una altra després d'haver estat evacuats militarment i desplaçats a altres terres. No és estrany fins i tot —conclou— el fet de poblacions que, situades entre dos línies de foc durant més d'un any i batudes constantment per ambdós bàndols, continuïn sent habitades (III: 136). Així, arriba a la conclusió que no fou per decisions militars ni tan sols polítiques que es van consolidar les bases per a l'assimilació de la cultura romana, principi de la verdadera romanització, sinó que aquestes tan sols s'aconsegueixen quan aquelles van acompanyades de mesures administratives i de condicions econòmiques que poden semblar avantatjoses, i de manera particular d'una determinada organització de la propietat (III: 136). I nosaltres ens preguntem, no estaria fent aquí, Maluquer, en forma de metàfora, un advertiment a la sagnant victòria franquista?

Per acabar amb l'anàlisi de l'obra, només unes engrunes de la seva tria bibliogràfica. Per a l'estudi dels pobles galaics segueix Florentino López Cuevillas i Rui de Serpa Pinto (López-Serpa 1934), i en la vall del Duero, utilitza especialment el treball de José M. Ramos Loscertales (1890-1956): *El primer ataque de Roma contra Celtiberia* (Ramos 1941), catedràtic d'història d'Espanya a la Universitat de Salamanca, de la qual fou rector entre 1929 i 1931. També cita profusament la *Etnologia* de Bosch Gimpera (Bosch 1932) i els seus articles posteriors sobre celtes. Es nota la importància de la revista *Zephyrus*, fundada per ell el 1950, amb molts articles recollits. Confia molt en l'aproximació filològica al món celta peninsular de Tovar (Tovar 1949; 1950), i en canvi descarta la de Schulten. Segueix Caro Baroja (Caro 1946) i el García y Bellido de *España y los españoles hace dos mil años* (García y Bellido 1945b). Pel que fa a Almagro, cita la seva aportació al volum segon de la *Historia de España* però sense comentar-lo. En canvi, no té cap inconvenient a rectificar quan cal el plantejament, des del seu punt de vista exagerat, de la cultura argàrica que fa Bosch a partir dels arguments del *Esquema paleontològic de la Península Hispànica* (Martínez Santa-Olalla 1946) (III: 38 n. 91).

Per al marc cultural dels celtes hispans utilitza, a banda de Caro Baroja (Caro 1946) i Tovar (Tovar 1949; 1950; Tovar-Navascués 1950), a Rodríguez Adrados (Rodríguez 1948) i J. M. Ramos Loscertales (Ramos 1942).

Per al món ibèric, Maluquer segueix sobretot al Bosch de la *Etnologia* (Bosch 1932), del *Poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España* (Bosch 1944), no gens evident de trobar a l'Espanya d'aleshores, i també l'article "Los iberos" de *Cuadernos de Historia de España* (Bosch 1948), revista editada a Argentina per l'Instituto de Historia de España sota el patrocini de Claudio Sánchez Albornoz, cosa que mostra —si és que cal— que Maluquer estava al corrent dels treballs de Bosch des de l'exili. De Pericot cita el primer volum de la segona edició de la *Historia de España* (Pericot 1942), publicada per l'Institut Gallach, i *La España primitiva* (Pericot

1950). Tampoc podien faltar *Los pueblos de España* (Caro Baroja 1946), la *Numancia* i la *Hispania* (Schulten 1914; Schulten 1920). Per als pobles del nord-est, a part de les obres de Bosch, Pericot, Serra Ràfols i Rodrigo Pita (Pita 1948), cita el seu propi treball sobre les cultures hallstättiques a Catalunya (Maluquer 1945-1946). Això sí, sobta trobar entre la bibliografia les obres de Wilhelm Othmer (Othmer 1904), Édouard Philippon (Philippon 1909) i el llibre del diplomàtic Pierson Dixon, *The Iberians of Spain and their relations with Aegean world* (Dixon 1940), potser per deplorar la política aïllacionista d'aleshores i tractar-se del treballs sobre els ibers d'un alemany, un francès i un anglès.

Història i metafísica nacionalista

El que definia a Menéndez Pidal com a historiador no era només el seu indubtable rigor filològic, sinó també la seva capacitat per a donar forma d'història a les inquietuds d'una generació d'intel·lectuals castellans alterats per la derrota exterior i les amenaces del nacionalisme perifèric i particularista (Varela 1999: 245). La profunda reflexió sobre el procés global de la història d'Espanya que acompanyà la gestació del projecte de Menéndez Pidal quedà reflectida en la sèrie de pròlegs que don Ramon anà publicant; meditats, extensos, documentats, per servir d'orientativa, en definitiva, al contingut de cada volum.¹¹ Fou un desplaçament del seu interès de la història com a saber, com a tècnica, a la història com a realitat viva del propi poble que cal copsar en la totalitat de la seva línia evolutiva (Jover Zamora 1992a: 53).

Segons Pérez Villanueva (1991: 402), a "Los españoles en la Historia", pròleg al tom primer, vol. 1 (acabat d'escriure a l'estiu del 1946), Menéndez Pidal va tenir sempre com a supòsit bàsic l'existència d'un ésser col·lectiu dels espanyols. Es preguntava, primer, "como es" i després "como se comporta cada pueblo actor", igual que Américo Castro i Sánchez Albornoz. Les discrepàncies estaven en l'origen de la condició d'espanyol. Castro negava que hagués existit "l'home espanyol" abans de la invasió musulmana. Pidal i Albornoz creien que no hi va haver solució de continuïtat entre abans i després del 711. Pidal cercava allò tradicional permanent en les creacions col·lectives, en la "intrahistòria" de la cultura espanyola. La continuïtat tradicional era igual, per a ell, a la continua renovació del que s'hereta. Per tant don Ramon era, al mateix temps, defensor de l'Espanya "castiza" i propulsor de la renovació d'Espanya.

Juaristi (2010: 85) analitza amb agudesia com Menéndez Pidal passa comptes amb la teoria de la diversitat constitutiva dels poble espanyol defensada per Bosch Gimpera. Per a Pidal, l'innegable localisme de la vida espanyola és el resultat d'una condició psi-

11. 1935. "El imperio romano y su provincia", *Historia de España*, tom II, *España romana* (Madrid: IX-XLIII); 1940. "Universalismo y nacionalismo. Romanos y germanos", *Historia de España*, tom III, *España visigoda (414-711 de J.C.)* (Madrid: VII-LV); 1947. "Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política", *Historia de España*, tom I, vol. 1 *España prehistórica* (Madrid: IX-CIII); vegeu Catalán 1982.

cològica pròpia de l'espanyol, el "caràcter apartadizo ibérico" que ja van posar de manifest els autors de l'Antiguitat. Menéndez Pidal devia tenir ben present la defensa de la diversitat d'Espanya que va fer Bosch el 1937, en la conferència inaugural del curs de la Universitat de València. Per això, el 1947 insistia que:

... las causas del localismo no son las diversidades étnicas, psicológicas y lingüísticas, sino justamente lo contrario, la uniformidad del carácter, en todas partes individualista, el iberismo que describe Estrabón como poco apto para concebir la solidaridad (Menéndez Pidal 1947: LXV).

I encara es mostrava més directament "anti-Bosch" quan deia:

se supone ahora que toda acción contra la superestructura es un brote de fuerzas indígenas primitivas, rebeldes a la deformación artificial que les es impuesta; así, los reinos medievales son resurgimiento incoercible de antiguos núcleos prerromanos. Pero la realidad es que la estructura de la España prerromana nos es poco menos que desconocida, y cuando la conocemos un poco, la tenemos que dejar a un lado para inclinarnos a lo romano y visigodo, es decir, a la superestructura (Menéndez Pidal 1947: LXIX).

Bosch, en canvi, defensava la idea que el procés de la història d'Espanya era el joc i l'acció mutus de l'Espanya indígena, racial, primitiva i de la superestructura (a grans trets, romans, visigots, àrabs i dinasties dels austries i els borbons).

Per a Menéndez Pidal el poble espanyol existia, amb característiques pròpies i específiques, des de temps remots. Aquests trets no provenien de la geografia ni de la raça sinó de l'esdevenir històric i, en conseqüència, eren variables. Estrictament parlant, en Menéndez Pidal no hi ha, per tant, essencialisme però sí un sediment històric que s'ha mantingut immutuable en allò fonamental a través dels segles. Però el poble, com a simple col·lectivitat, sense direcció, no és capaç de prendre la més mínima iniciativa. Les minories han existit en totes les èpoques de la història d'Espanya. La debilitat d'Espanya no s'ha d'atribuir a la falta de minories dirigents sinó al desacord d'aquestes (Dardé 2006: 206-207, 212). Més que el *Volkgeist* ("esperit del poble"), Pidal aplicava la teoria del "estado latente", quelcom que batega i actua històricament a l'interior de la porció de realitat visible i la condiciona. Aquesta teoria partia de les seves recerques sobre el *Romancero*, i postulava que la cançó popular té un autor, una pàtria i una data, però els tres són múltiples per tractar-se de quelcom col·lectiu (Antelo 1964: 405-414; Reimond 2009: 153-160).¹²

El nacionalisme de Menéndez Pidal no es derivava de cap recerca científica sinó que, en tot cas, l'orienta.

La seva *Historia de España* havia de ser, per tant, un mostrar d'aquestes idees preconcebudes. Els conceptes fonamentals sobre Espanya de Menéndez Pidal ja estaven formulats el 1936: 1) Espanya és eterna; 2) Els impulsos secessionistes que la sacsegen són una mena de "malaltia metafísica" inherent als espanyols; 3) La unitat lingüística és condició indispensable per a la seva unitat política; 4) L'hegemonia de la llengua i la cultura castellana es deu a un procés "natural"; 5) Espanya té una vocació imperial i universal (García Isasti 2004: 549). Són els conceptes històrics que definiran el nacionalisme espanyol, i que no eren, ni de lluny, els defensats per Bosch Gimpera, ni per Joan Maluquer de Motes, veient la seva trajectòria posterior.

Jordi Cortadella

Universitat Autònoma de Barcelona
jordi.cortadella@uab.cat

12. En canvi, la teoria imperant en aquells moments a la resta d'Europa era la proposada per Joseph Bédier (1864-1938), segons la qual rere els relats èpics medievals no hi havia cap fet real sinó que eren creacions lliures d'un autor individual que, en general, s'inspirava en cròniques eclesiàstiques redactades en llatí que tant podien recollir successos reals com fabulosos. Des de 1910 Menéndez Pidal veu aquestes teories com un atac greu a la seva concepció de la tradició (García Isasti 2004: 39-47).

Bibliografía

- ALMAGRO BASCH, M. (1949). El hallazgo de la Ría de Huelva y el final de la Edad del Bronce en el Occidente de Europa. *Ampurias*, 2: 85-143.
- ALVAR, J. (2006). Julio Caro Baroja y la Historia Antigua. *Revista de Historiografía*, 4: 110-118.
- ANTELO IGLESIAS, A. (1964). Filología e historiografía en la obra de Ramón Menéndez Pidal. *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo*, 19 (3): 397-415.
- ARANEGUI, C. (2012). *Los Iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*. Marcial Pons. Madrid.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1951). Don Blas Taracena y Aguirre. *Caesaraugusta / Publicaciones del Seminario de Arqueología y Numismática Aragonesas*, 1. Universidad de Salamanca. Salamanca: 37-47.
- BELTRAN MARTÍNEZ, A. (1988). *Ser arqueólogo*. Fundación Universidad-Empresa. Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la península Ibérica*. Ed. Alpha. Barcelona (reedició Ed. Urgoiti. Pamplona, 2003).
- BOSCH GIMPERA, P. (1941). *Two Celtic Waves in Spain. The Sir John Rhys memorial lecture (British Academy 1939)*. Humphrey Milford. Londres.
- BOSCH GIMPERA, P. (1944). *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*. Instituto de Historia de la UNAM. México.
- BOSCH GIMPERA, P. (1948). Los iberos. *Cuadernos de Historia de España*, 9: 5-93.
- BOSCH GIMPERA, P. (1950). Celtas e ilirios. *Zephyrus*, 2: 141-154.
- BOSCH GIMPERA, P. (1950-1953). Mouvements celtiques, essai de reconstruction. *Études Celtiques*, 5: 352-400; 6: 71-126 i 328-355.
- BOSCH GIMPERA, P. (1951). De la España primitiva a la España Medieval. A: *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, 2. Patronato Marcelino Menéndez Pelayo. Madrid: 534-549.
- CAMARASA, J. M. (1995). Josep Maluquer i Nicolau (Barcelona 1883-Barcelona 1960). La gestió empresarial en la ciència, la gestió científica en l'empresa. A: *Ciència i tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica*, vol. 2. Fundació Catalana per la Recerca. Barcelona: 1211-1243.
- CARO BAROJA, J. (1946). *Los pueblos de España: ensayo de etnología*. Barna. Barcelona.
- CARRIAZO RUBIO, J. L. (ed.) (2001). *Juan de Mata Carriazo Arroquia, perfiles de un centenario (1899-1999)*. Universidad de Sevilla. Sevilla.
- CASADO RIGALT, D. (2006). *José Ramón Mélida (1856-1933) y la arqueología española*. Real Academia de la Historia. Madrid.
- CATALÁN, D. (1982). España en su historiografía: de objeto a sujeto de la historia. A: MENÉNDEZ PIDAL, R. *Los españoles en la historia*. Espasa-Calpe. Madrid: 9-67.
- COLOMINAS, J. (1923). Els bronzes de la cultura dels talaiots de l'illa de Mallorca. *Bulletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, 1: 88-98.
- CORBÍ, J. F. M. (2009). El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre. *Arqueoweb*, 11: 1-64.
- CORTADELLA, J. (1997). El profesor Nino Lamboglia (1912-1977) y la arqueología clásica en España. A: MORA, G., DÍAZ-ANDREU, M. (eds.). *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España* (Actas del II Congreso de Historia de la Arqueología en España, ss. XVIII-XX, Madrid 1995). Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga / CSIS. Málaga: 553-563.
- CORTADELLA, J. (2003). Historia de un libro que se sostenía por sí mismo: la *Etnología de la Península Ibérica* de Pere Bosch Gimpera. A: BOSCH GIMPERA, P. *Etnología de la Península Ibérica*. Urgoiti. Pamplona: IX-CCXLIV.
- DARDÉ, C. (2006). La idea de España en los tomos de la "Historia de España" dirigidos por Ramón Menéndez Pidal, 1935-1980. *Norba, Revista de Historia*, 19: 205-218.
- DD.AA. (1984). *Juan Cabré Aguiló (1882-1992). Encuentro de homenaje*. Institución Fernando el Católico. Saragossa.
- DD.AA. (2000). Bibliografía del Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes. *Pyrenae*, 22-23: 13-23.
- DÍAZ, E. (1977). La Institución Libre de Enseñanza en la España del nacional-catolicismo. A: *En el centenario de la Institución Libre de Enseñanza*. Tecnos. Madrid: 147-174.
- DÍAZ-ANDREU, M. (1996). Arqueólogos españoles en Alemania en el primer tercio del siglo xx. Los becarios de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. *Madrider Mitteilungen*, 27: 205-224.
- DIXON, P. (1940). *The Iberians of Spain and their relations with Aegean world*. Oxford University Press. Oxford.
- DUPLÁ, A. (2001). A Francisco Franco Imperatorlas "Res Gestae Divi Augusti" de Pascual Galindo (1938). A: BARRIOS, M. J., CRESPO E. (coord.) (2001). Actas del X Congreso Español de Estudios Clásicos (21-25 de septiembre de 1999), vol. 3: 525-530.

- FERNÁNDEZ GALIANO, M. (1979). José Manuel Pabón (25-XII-1892 - 16-XII-1978). *Estudios Clásicos*, 23 (83): 190-197.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., VILLA VALDÉS, Á. (2004). El castro de Coaña antes y después de García y Bellido: claroscurros en el tránsito de la erudición al discurso científico. A: BLANQUEZ PÉREZ, J., PÉREZ RUIZ, M., BERNAL CASASOLA, D. (coord.). *Antonio García y Bellido. Miscelánea*. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 129-141.
- FLETCHER, D. (1949). Defensa del Iberismo. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 24: 168-187.
- FLETCHER, D. (1951). ¿Existieron los Iberos?. A: *Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Alcoy, 1950)*. Publicaciones de la Junta Municipal de Arqueología y del Museo de Cartagena. Cartagena: 119-127.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1940-1941). El Castro de Coaña (Asturias) y algunas notas sobre el posible origen de esta cultura. *Archivo Español de Arqueología*, 14 (42): 188-217.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1942). El castro de Pencia. *Archivo Español de Arqueología*, 15 (49): 288-307.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1945a). Bandas y guerrillas en las luchas con Roma. *Hispania: Revista Española de Historia*, 21: 547-605.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1945b). *España y los españoles hace dos mil años según la "Geografía" de Strábon*. Espasa Calpe (Colección Austral, 515). Madrid.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. (2002). El yacimiento de Coaña y Antonio García y Bellido. A: DE BLAS CORTINA, M. Á., VILLA VALDÉS, Á. (coord.). *Los poblados fortificados del noroeste de la Península Ibérica: formación y desarrollo de la cultura castreña (Coloquios de Arqueología en la cuenca del Navia: homenaje al Prof. Dr. José Manuel González y Fernández-Valles)*. Ayuntamiento de Navia. Navia: 39-46.
- GARCÍA ISASTI, P. (2004). *La España metafísica. Lectura crítica del pensamiento de Ramón Menéndez Pidal (1891-1936)*. Euskaltzaindia. Bilbao.
- GRACIA ALONSO, F. (2009). *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Ed. Bellaterra. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2011). *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Marcial Pons. Madrid.
- GRACIA ALONSO, F. (2012). *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GRACIA, F., FULLOLA, J. M., VILANOVA, F. (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- JORDÁ PARDO, F. (1992). El profesor D. Eduardo Hernández Pacheco y su contribución a la prehistoria de España. A: *III Congreso geológico de España y VIII Congreso Latinoamericano de Geología (3, 1992, Salamanca)*, 1: 506-517.
- JOVER ZAMORA, J. M. (1992a). Menéndez Pidal y la historiografía española de su tiempo. A: *El legado cultural de España al siglo XXI*, vol. I. *Pensamiento, Historia y Ciencia*. Círculo de Lectores. Barcelona: 43-103.
- JOVER ZAMORA, J. M. (1992b). Historia e historiadores españoles en el siglo XX. A: *El legado cultural de España al siglo XXI*, vol. I. *Pensamiento, Historia y Ciencia*. Círculo de Lectores. Barcelona: 105-170.
- JUARISTI, J. (2010). Nación e Historia en el pensamiento de Ramón Menéndez Pidal. A: MAINER, J. C. (coord.). *El Centro de Estudios Históricos (1910) y sus vinculaciones aragonesas*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza: 79-89.
- JULIÁ DÍAZ, S. (2004). La secularización del lenguaje político. A: PÉREZ, J., SEBASTIÁN, C., TEDDE P. (eds.). *Estudios en homenaje a Luis Ángel Rojo*, vol. II, *Economía y cambio histórico*. Editorial Complutense. Madrid: 247-267.
- LADERO QUESADA, M. Á. (2012). La primera madurez de los estudios históricos en España. 1900-1936. *En la España Medieval*, 35: 413-434.
- LAMBOGLIA, N. (1952) Per una classificazione preliminare della cerámica campana. *Atti del 1.º Congresso Internazionale di Studi Liguri, 1950, Bordighera*. Istituto internazionale di Studi Liguri / Museo Bicknell. Bordighera: 139-206.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F., SERPA PINTO, R. de (1934). Estudos encol da idade do ferro no noroeste da península. As tribus e a sua constituzón Política, *Archivos do Seminario de Estudos Galegos*, 6: 295-367.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1945-1946). Las culturas hallstáticas en Cataluña. *Ampurias*, 7-8: 115-184 i XV làmines.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1949). El marco cultural del siglo IV a de C. Antecedente necesario al estudio del problema "ibérico" en Cataluña. A: *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Elche, 1948)*. Publicaciones de la Junta Municipal de Arqueología y del Museo de Cartagena. Cartagena: 191-204.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954). *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra. Estudio crítico I*. Diputación Foral de Navarra / Institución Príncipe de Viana. Pamplona.
- MALUQUER i SOSTRES, J. (1995). *Joan Maluquer i Vilador. Jurisconsult i polític*. Editorial Pòrtic. Barcelona.
- MALUQUER i VILADOT, J. (1934). *Una mica d'història. La catalanitat de la darrera Diputació Provincial de*

Barcelona (24 de febrer del 1930 – 14 d'abril del 1931). Lluís Gili editores. Barcelona.

MARAVALL, J. A. (1960). *Menéndez Pidal y la historia del pensamiento*. Ediciones Arión. Madrid.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1937). L'état actuel de l'archéologie dans l'île de Minorque. A: *Commission internationale pour la préhistoire de la Méditerranée occidentale, conférence de Barcelone, 1935*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona: 25-28.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1941). *Esquema paleontológico de la Península Hispánica*. Corona de estudios que la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria dedica a sus mártires. Madrid (segona edició, Publicaciones del Seminario de Historia Primitiva del Hombre. Madrid 1946).

MEDEROS, A. (2003-2004). Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación ariana de la Prehistoria de España (1939-1945). *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 69-70: 13-56.

MEDEROS, A. (2012). El periplo académico de Julio Martínez Santa-Olalla en la década de los cincuenta. A: ROLDÁN, L., BLÁZQUEZ, J. (eds.). *Julio Martínez Santa-Olalla y el descubrimiento arqueológico de Carteia (1953-1961)*. Ediciones Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 69-81.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1935). El imperio romano y su provincia. A: *Historia de España*, tom II, *España romana*. Espasa Calpe. Madrid: IX-XLIII.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). Los españoles en la historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política. A: *Historia de España*, tom I, vol. 1, *España prehistorica*. Espasa Calpe. Madrid: IX-CIII.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1960). Repoblación y tradición en la cuenca del Duero. *Enciclopedia lingüística hispánica*, vol. I. CSIC. Madrid: XXIX-LVII.

MUNILLA, G. (2000). El profesor Juan Maluquer de Motes y la investigación en el poblado del Alto de la Cruz (Cortes de Navarra). *Pyrenae*, 22-23: 37-40.

OLMOS, R. (1994). Antonio García y Bellido y su época. Una posible lectura. *Archivo Español de Arqueología*, 67: 293-297.

ORTIZ GARCÍA, C. (1987). *Luis de Hoyos Sáinz y la antropología española*. CSIC. Madrid.

OTHMER, W. (1904). *Die Volkerstamme von Hispania Tarraconensis in der Römerzeit*. Friedrich-Wilhelms-Universität, Berlín (trad. al català de Pere Barnils Giol. Les tribus de la Hispania tarraconensis en temps dels romans. *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 6 (46), 1912: 325-348).

PASAMAR, G. (1991). *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*. Prensas Universitarias de Zaragoza. Saragossa.

PASAMAR, G. (2002). La profesión de historiador en la España franquista. A: FORCADELL, C., PEIRÓ, I. (coord.). *Lecturas de la historia: nueve reflexiones sobre historia de la historiografía*. Institución Fernando el Católico, Saragossa: 151-166.

PASAMAR, G. (2004). Las "historias de España" a lo largo del siglo XX: las transformaciones de un género clásico. A: GARCÍA CARLES, R. (coord.). *La construcción de las historias de España*. Fundación Carolina / Marcial Pons. Madrid: 299-381.

PÉREZ PASCUAL, J. I. (1998). *Ramón Menéndez Pidal. Ciencia y pasión*. Junta de Castilla y León. Valladolid.

PÉREZ-PRENDES, J. M. (1999). Presentación del homenaje. *Cuadernos de Historia del Derecho. Homenaje al profesor don Manuel Torres López*, 6 (1): 11-16.

PÉREZ VILLANUEVA, J. (1991). *Ramón Menéndez Pidal: su vida y su tiempo*. Espasa-Calpe. Madrid.

PERICOT, L. (1942). *Época primitiva y romana*. Tom 1 de la *Historia de España, gran historia general de los pueblos hispanos*. Instituto Gallach de Librería y Ediciones. Barcelona (primera ed. 1934).

PERICOT, L. (1950). *La España primitiva*. Ed. Barna (Colección histórica Laye, 6). Barcelona.

PHILIPPON, É. (1909). *Les Ibères, étude d'histoire, d'archéologie et de linguistique*. Champion. París.

PITA MERCÉ, R. (1948). *Los ilergetes*. La Editora Leridana / Ediciones Montaña. Lleida.

RAMOS LOSCERTALES, J. M. (1941). *El primer ataque de Roma contra Celtiberia. Discurso leído en la solemne apertura del Curso académico de 1941-42 de la Universidad de Salamanca*. Imprenta Hijos de F. Nuñez. Salamanca.

RAMOS LOSCERTALES, J. M. (1942). Hospitio y clientela en la España céltica. Notas para su estudio. *Emérita*, 10: 308-337.

REIMOND, G. (2009). L'*Hispania aeterna* de Ramón Menéndez Pidal. Histoire et Antiquité dans la pensée pidaliennne. *Anabases*, 9: 147-172.

REYES MOYA, P. (ed.) (2007): *Antonio García y Bellido (1903-2003). Actas del Curso de Verano-Homenaje. I Centenario de su nacimiento (Villanueva de los Infantes, 17-20 de septiembre de 2003)*. Asociación "García y Bellido" de Historia y Arqueología (ASGARBE). Ciudad Real.

RIU i RIU, M. (1979). Im Memoriam Alberto del Castillo Yurrita (1899-1976). *Studia Albortiana*, 37: 722-742.

RODRÍGUEZ ADRADOS, F. (1948). *El sistema gentilicio decimal de los indoeuropeos occidentales y los orígenes de Roma*. CSIC. Madrid.

ROMERO RECIO, M. (2006). Los pueblos de España, un hito historiográfico. *Revista de Historiografía*, 4: 26-34.

- ROSSELL VILÀ, P. M. (1924). Origen de la raça bovina marinera. *Bulletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, 2 (1): 67-72.
- RUIZ, A., SÁNCHEZ, A., BELLÓN, J. P. (2003). Aventuras y desventuras de los iberos durante el franquismo. A: WULFF, F. ÁLVAREZ, M. (eds.). *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. CEDMA. Málaga: 161-188.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1993): El concepto de Celtas en la Prehistoria europea y española. A: ALMAGRO-GORBEA, M., RUIZ ZAPATERO, G. (eds.). *Los Celtas: Hispania y Europa*. Editorial Actas, Madrid: 23-62.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2000). El bronce final y la primera edad del hierro del valle del Ebro: aprendiendo treinta años después. *Pyrenae*, 22-23: 93-97.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2003). Historiografía y "uso público" de los celtas en la España franquista. A: WULFF, F. ÁLVAREZ, M. (eds.). *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. CEDMA. Málaga: 217-240.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1923). España y Francia en la Edad Media. Causas de su diferencia política. *Revista de Occidente*, 2: 294-316.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1966). *Despoblación y repoblación en el Valle del Duero*. Universidad de Buenos Aires / Instituto de Historia de España. Buenos Aires.
- SCHULTEN, A. (1914). *Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom*. Bruckmann, München (primer vol. de *Numantia*).
- SCHULTEN, A. (1920). *Hispania: Geografía, Etnología, Historia*. La Adademia. Barcelona.
- TOVAR, A. (1949). *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*. Universidad de Buenos Aires / Facultad de Filosofía y Letras. Buenos Aires.
- TOVAR, A. (1950), Sobre la complejidad de las invasiones indoeuropeas en nuestra Península. *Zephyrus*, 1: 33-37.
- TOVAR, A. NAVASCUÉS, J. M. de (1950). Algunas consideraciones sobre los nombre de divinidades del oeste peninsular. *Boletín de Filología XI, Miscelánea de Filología, Literatura e Historia Cultural à memoria de F. A. Coelho*, 2: 178-191.
- VARELA, J. (1999). *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*. Taurus. Madrid.